

УДК 812.161.1:792(477)

Г. В. Самойленко

**Повість М. Гоголя "Тарас Бульба" і її інтерпретації
в однойменних драмах М. Старицького та
К. Ванченка-Писанецького
(до проблеми текстологічного порівняння)**

У статті вперше проводиться порівняльний текстологічний аналіз повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" і драм М. Старицького "Тарас Бульба" та К. Ванченка-Писанецького "Тарас Бульба під Дубно", виявляється спільність і різниця у використанні драматургами гоголівського тексту, з'ясовується цільова установка доповнень тексту у драмах, які часто відповідають соціально-політичній ситуації та національно-громадському рухові в Україні.

Ключові слова: М. Гоголь, повість "Тарас Бульба", драматичні твори, М. Старицький, К. Ванченко-Писанецький, текстологічний аналіз.

В статье впервые производится сравнительный текстологический анализ повести Н. Гоголя "Тарас Бульба" и драм М. Старицкого "Тарас Бульба" и К. Ванченко-Писанецкого "Тарас Бульба под Дубно", определяется общность и разность в использовании драматургами гоголевского текста, выясняется целевая установка дополнений текста в драмах, которые часто соответствуют социально-политической ситуации и национально-общественному движению в Украине.

Ключевые слова: Н. Гоголь, повесть "Тарас Бульба", драматические произведения, М. Старицкий, К. Ванченко-Писанецкий, текстологический анализ.

The paper is the first attempt to carry out a comparative textual analysis of Nikolai Gogol's "Taras Bulba" narrative with dramas "Taras Bulba" by M. Starytsky and "Taras Bulba near Dubno" by K. Vanchenko-Pysanetsky, reveals similarities and differences in the dramatists' use of Gogol's text, clears up the aim of its expansions in the dramas which often take into account the social political situation and national liberation movement in Ukraine.

Key words: Gogol, "Taras Bulba" narrative, dramas, M. Starytsky, K. Vanchenko-Pysanetsky, textological analysis.

В українському театральному житті XIX–XX ст. ранні повісті М. Гоголя займали помітне місце. Найчастіше для постановки на сцені після "Вечорів на хуторі біля Диканьки" зверталися до повісті "Тарас Бульба". Цю інсценізацію розігрували у багатьох театральних трупах XIX – поч. XX ст., бо вона користувалася популярністю у глядачів. Волелюбний дух козаків відповідав настроям українців. На

жаль, тема сценічної інтерпретації твору М. Гоголя майже не досліджувалась у літературознавстві та театральній критиці. До осмислення цієї проблеми у 1911 р. звернувся випускник Ніжинського історико-філологічного інституту В. Данилов, який згадав у своїй статті "К биографии драматических переделок из Гоголя" [1] і "Тараса Бульбу" у російськомовній переробці Н. І. Куликова і К. Єфімова (1852) [1]. Уже в ХХ ст. цією темою зацікавився гоголезнавець І. А. Виноградов [2]. Автор статті більше звертав увагу на зарубіжні та оперні інтерпретації сюжету гоголівської повісті. Знаходимо також декілька рецензій на постановку різними театрами "Тараса Бульби". Тому тема сценічної інтерпретації гоголівської повісті, публікації переробок залишається актуальною і заслуговує на більш широке її висвітлення.

Бібліографічні покажчики засвідчують, що театральних інсценівок "Тараса Бульби" було декілька десятків, лише в українському театральному житті їх налічується понад двадцять. А якщо додати музичні твори, то їх буде значно більше. Крім п'єс М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького, йшла на сцені драма "Тарас Бульба" відомого українського актора, антрепренера і драматурга Григорія Ашкарєнка (п'єса у 5 дій і 8 одминах). Саме під такою назвою у рукописному вигляді вона йшла у Кременчуці. На жаль, цензура наклала на п'єсу заборону 24.XI.1887 р. і все ж п'єса пробивалася через цензурні заборони [3].

У кінці 90-х рр. ХІХ ст. відомий театральний діяч А. Ф. Шатковський зробив із повісті драму "Тарас Бульба" (у 4-х діях і 5 картинах з піснями та танцями) (цензурний дозвіл 29.01.1897), в якій переважає побутовий характер сімейних відносин та взаємин Андрія і полячки.

У 1896 р. артист В. П. Райський-Ступницький подав до цензурного комітету свою п'єсу "Поход запорожцев и Тарас Бульба" (драматичні картини у 4-х діях), яка була дозволена до постановки 10 березня цього ж року.

В 1899 р. в Одесі з'явилася п'єса "Тарас Бульба. Драматичні справи в одминах. Налагоджено по Гоголю і по другим. Приурочено до другої четвертини ХVІІ віку. Років принаймні 1633–1639. Стародавня Україна в драматичних справах". Її автором був драматург В. Д. Цисс, який підписував свої п'єси псевдонімом "Ц... батько".

Драму "Тарас Бульба і його сини" (у 5 діях і 8 одминах) скомпонував також І. Я. Квітка (Павловський), яка була дозволена до постановки цензурою 12 серпня 1903 р.

Цього ж року був наданий цензурний дозвіл для постановки на сцені драматичної картини на 5 дій "За віру і край (Тарас Бульба)"

І. А. Тогобочного, театральному діячеві й акторові, який у цей час керував Театром українських акторів. П'єса була написана ще у 1890 р. Невідомо, чому між написанням п'єси і цензурним її дозволом був досить великий проміжок часу.

На початку ХХ ст. дореволюційного часу було зіграно в українських трупах ще декілька інсценізацій повісті М. Гоголя: "Тарас Бульба" (в 5 діях) М. Яр-Фортуна (цен. дозв. 20 лютого 1910), "Тарас Бульба" (драма на 4 дії) О. З. Сулова, актора, драматурга, антрепренера, режисера цензурний дозвіл для постановки був наданий у 1914 р.).

До цього періоду відноситься і п'єса "Тарас Бульба – За рідний край" Є. Ф. Сагайдачного.

Всі п'єси, які були дозволені для постановки, розповсюджувалися у рукописному вигляді і втілювались у життя переважно у тих трупах, якими керував, або у яких працював автор п'єси. На жаль, не всі п'єси, вказані вище, доступні для аналізу. Пошук продовжується.

У ХХ ст. переробки повісті Гоголя "Тарас Бульба" здійснили драматурги І. Барабаш (1963, трагедія на 4 дії, 8 картин з прологом), Леонід Тома та Євген Головатюк (героїчна сага на дві дії). Всі вищевказані автори, використовуючи один і той же текст гоголівської повісті, по-своєму інтерпретували його, вносячи за потребою нові образи чи розширюючи другорядні, акцентуючи на сценічних моментах, які мали соціальне звучання до певного історичного часу [16]. В подальшому все це буде розкрито в сюжетах драм М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького.

У нашій статті основна увага буде зосереджена на текстологічному порівнянні тексту повісті Гоголя та драм М. Старицького і К. Ванченка-Писанецького.

Видатний український драматург, театральний діяч Михайло Старицький у своїй творчості неодноразово звертався до ранніх творів М. Гоголя, шукав у його текстах те, що хвилювало широку громадську аудиторію ХІХ ст. і давало йому можливість відтворити традиції українського народу, розповісти рідною мовою про незбагненне багатство побутово-героїчних сторінок життя українців.

Поява перших оперет, вистав на сюжети гоголівських повістей у творчості М. Старицького якоюсь мірою виникала під впливом тих громадських подій, які відбувалися у Києві. У 1875 р. у місті на Дніпрі проходив ІІІ Археологічний з'їзд, до організації якого було залучено багато діячів культури, місцевих вчених. У роботі з'їзду брали участь усі члени Київської "Старої Громади", до якої входили М. Старицький та М. Лисенко. З'їзд супроводжували різні заходи культурного характеру: були влаштовані виставки українських старожитностей, художніх творів, гравюр, організовано вистави музичних творів. Учасникам

з'їзду була показана оперета М. Старицького—М. Лисенка "Різдвяна ніч", написана 1872 р. і наповнена яскравими образами і народно-пісенною атрибутикою, що збагачувала сюжетну основу твору. Крім "Різдвяної ночі", з великим тріумфом пройшла і вистава "Сорочинський ярмарок" (1874).

Етнографічна соковитість народних образів, талановите відтворення народно-побутової атмосфери дійства, насиченого піснями, танцями, ігровими елементами, робили вистави близькими глядацькій аудиторії, збуджували у неї хвилюючі відчуття в душі і серці. Твори М. Старицького у музичному супроводі М. Лисенка мали громадське звучання.

При цьому виникає питання, що ж наштовхнуло М. Старицького на написання спочатку лібрето, а потім і п'єси "Тарас Бульба", що він хотів сказати нового, інтерпретуючи і переробляючи повість Гоголя порівняно з гоголівським текстом? Любов до творів письменника, чи громадсько-суспільні національні процеси 70–80-х років XIX ст., що давали про себе знати і збуджували митців відтворювати в літературі різними її засобами сучасне життя українського народу. Саме це, мабуть, і спонукало драматурга звернутися до героїчної повісті Гоголя, бо у ці роки представники української інтелігенції стали по-новому вирішувати поставлені Гоголем проблеми боротьби за свободу і незалежність України.

У 1880 р. М. Старицький і М. Лисенко завершили основну роботу над лібрето "Тарас Бульба". А 1893 р. М. Старицький написав на 5 дій однойменну драму, додавши до її назви підзаголовок "Під Дубно". На цей час в імперській Росії посилювались репресивні заходи по відношенню до української мови і літератури. Головне управління у справах друку направило цензурному комітету 8 січня 1892 р. "Положення", у якому було сказано про можливість друкування перекладів, здійснених українською мовою, а всі ж інші українські твори необхідно було ретельно перевіряти і з особливою строгістю оцінювати їх, не зупиняючись навіть на їх забороні. Керуючись цим, цензор заборонив друкувати драму "Тарас Бульба", бо в ній він побачив зображення боротьби вільнолюбного козацтва Запорізької Січі за свободу своєї Батьківщини, яке було, на думку цензора, недоцільним. Цензурний чиновник відчув, що показане на сцені дійство буде збуджувати глядачів до роздумів про сучасний стан України.

Лише через чотири роки драматург, переробивши п'єсу і створивши нову редакцію на 7 дій, отримав у 1897 р. дозвіл на її постановку.

Ця п'єса зайняла визначальне місце у театральному житті України. Зіграні ролі Тараса М. Кропивницьким і М. Садовським були

яскравим мистецьким явищем, бо актори зуміли створити колоритний сценічний масштабний образ козацького ватажка і батька, який любив своїх синів і козаків, турбувався про їх життєву долю і віддав своє життя за свободу Батьківщини.

М. Старицький у своїй п'єсі, йдучи за текстом повісті Гоголя, зробив свої акценти, доповнив гоголівський сюжет новими образами та розгорнутими сценами.

Перша дія драми "Зустріч Тараса з синами на своєму дворі" побудована за традиційними принципами, характерними для побутової п'єси, де розвиток подій розгортався у хаті чи на дворі, коли приходять до господаря гості, п'ють вино-горілку, співають пісні і танцюють. Це завжди весела з гумором сцена, у якій бере участь велика кількість людей. Драматург посилив народно-побутовий бік гоголівського твору, показуючи як дружина Тараса, у п'єсі вона має ім'я Настя, разом з дівчатами-слугами накривають на подвір'ї столи, чекаючи на приїзд Остапа і Андрія. М. Старицький включає в цю сцену і побіжні елементи – це повернення із обжинок молоді, які співають відповідні пісні. Перші три картини першого дійства – це життєрадісна народно-етнографічна сцена, у яку природно вписується епізод зустрічі батька Тараса Бульби та матері Насті з їх синами. Якщо у Гоголя тут діють усього сім персонажів: Тарас, Остап, Андрій, мати, есаул Дмитро Товкач та два безіменних сотники, то у М. Старицького їх уже десять та ще й учасники масовок – хлопці і дівчата.

У Гоголя відсутні побутово-народні виступи з піснями та танцями. Але у нього подається етнографічний опис самої хати, зокрема внутрішньої її частини з усіма елементами побутової атрибутики, характерні для козацько-старшинської оселі. М. Старицький лише побіжно у ремарці описує дворіще, де зібралася родина Тараса та гості.

У Гоголя повість розпочинається словами "А повертись-ка, сині! Экой ты смешной какой!" У п'єсі ці слова іменуються по-іншому. Входять на подвір'я Остап і Андрій, вітаються з мамою і татом. Схвильовано реагує на появу синів Настя, кидається до них, обнімає, промовляючи: "Сини мої, життя моє, Остапе, Андрійчику". Далі М. Старицький використовує у своїй обробці гоголівський текст. Це особливо видно під час порівняння текстів:

У Гоголя	У М. Старицького
– А повертись-ка, сині! Экой ты смешной какой! Что это на вас за поповские подряски? И эдак все ходят в академии? – Такими словами встретил старый Бульба двух сыновей своих...	<u>Тарас</u> . Здорові, здорові (обніма, а потім одходить на крок). А повернись, сину! Чи ба, який ти кумедний. Що се на вас за попівські каптанці? Чи отак

<p>– Стойте, стойте! Дайте мне разглядеть вас хорошенько, – продолжал он, поворачивая их: какие же длинные на вас свитки! Экие свитки! Таких свиток еще и на свете не было. А побегу который-нибудь из вас! я посмотрю, не шлепнется ли он на землю, запутавшись в полы.</p> <p>– Не смейся, не смейся, батьку! – сказал, наконец, старший из них.</p> <p>– Смотри ты, какой пышный! А отчего ж бы не смеяться?</p> <p>– Да так, хоть ты мне и батько, а как будешь смеяться, то, ей-богу, поколочу!</p> <p>– Ах, ты, сякой-такой сын! Как, батька?.. – сказал Тарас Бульба, отступивши с удивлением несколько шагов назад [3, с. 40].</p>	<p>усі в академії і ходять? Стійте! Тривайте! Роздивлюсь гаразд... Ху, які довгі свитки! Ану, побіжи которий, а я гляну, як важно гепне!</p> <p><u>Остап</u>. Не смійся, не смійся, батьку!</p> <p><u>Тарас</u>. Дивись, який пишний! А чом би то і не сміятись?</p> <p><u>Остап</u>. А тому, що хоч ти мені і батько, а я і батькові не спущу.</p> <p><u>Тарас</u>. Ах ти сякий-такий сину! Як? Батьку? [4, с. 300]</p>
--	--

У першу дію драматург вводить деяких персонажів повісті, з якими ми зустрінемося лише у майбутньому у сценах Запорізької Січі та під Дубно. Це шинкар Янкель, козацькі старшини Кукубенко та Шило. Крім того, у п'єсі з'являються дівчина Килина, яка кохає Остапа, а також Кобзар, а в уявленій Андрієм сцені зустрічі у Києві з панночкою – Марильця та польський воевода, майбутній комендант фортеці Дубно – Заремба.

У п'єсі роль Кобзаря збіднена порівняно з лібрето опери, де сліпий співець виконує патріотичну пісню, збираючи навколо себе людей. У п'єсі він промовляє всього декілька незначних реплік.

Патріотичні ("Ой чого ти, Дніпре, батьку сивочолий...") та гумористичні ("Ой гоп та й волохи") пісні виконує особисто Тарас Бульба. В першій дії звучать і вітальні пісні у виконанні всіх учасників зібрання на честь господарів садиби та їх синів. Гоголівські репліки у п'єсі звучать із вуст персонажів у дещо переробленому вигляді, але передають їх основний смисловий зміст.

У кінці першої дії звучить заява Тараса про його від'їзд разом з синами на Запорізьку Січ. Ці слова майже співпадають з гоголівським текстом, про що свідчить текстологічне порівняння:

Гоголь	Старицький
"Добре, сынку! ей-богу, добре! Да когда на то пошло, то и я с вами еду! ей-богу, еду! Какого дьявола мне здесь ждать?"	<u>Тарас</u> . Е, коли на те пішло, то й я з ними їду! Єй-богу, їду! На кий біс мені отут сидіти? Щоб я став гречкосієм

<p>Чтоб я стал гречкосеем, домоводом, глядеть за овцами, да за свиньями, да бабиться с женой? Да пропади она: я козак, не хочу! Так что же, что нет войны? Я так поеду с вами на Запорожье, погулять. Ей-богу, еду!" И старый Бульба мало-по-малу горячился, горячился, наконец, рассердился совсем, встал из-за стола и, приосанившись, топнул ногою. "Завтра же едем! Зачем откладывать! Какого врага мы можем здесь высидеть? На что нам эта хата? К чему нам всё это? На что эти горшки?" Сказавши это, он начал колотить и швырять горшки и фляжки" [3, с. 44].</p>	<p>та доглядав овець чи свиней, а чи бавився з жінкою. Та пропадай оте все: я козак, я ще з синами погуляти хочу! Бий мене сила вража, коли не хочу і поїду! <u>Товкач</u>. Молодець, Тарас! Завзятий, голінний козарлюга... і мені кортить... і я з тобою. Там жінка як собі хоче, а я поїду! <u>Шило</u>. Так і я до гурту! У! Наливай тепер! Гуляй, душа, без кунтуша! <u>Дехто</u>. І ми, і ми – гуртом! <u>Тарас</u>. Фу, пишно як! Ціле військо... От загуде на Запорожжі! Знайдемо, де і червоного пива сьорбнути. <u>Шило</u>. Знайдемо, знайдемо! <u>Тарас</u>. Та що дляти час! Зараз їдемо, завтра, та й уже! Якого дідька ми тут висидимо? На чорта нам оця хата? На біса-батька горшки і пляшки? Бий їх, трощи все! (Б'є горшки) [4 с. 305–306]</p>
--	--

На перший погляд обидва тексти збігаються. Але треба дещо зауважити. У М. Старицького знято гоголівське грубе відношення Тараса до своєї дружини. Драматург переносить з конкретного на загальне Тарасів негатив. Друге – всі козаки підтримують завтра їхати на Запоріжжя разом з Тарасом. Хоча у Гоголя Тарас залишає господарювати дома Товкача. Гоголь після останніх слів Тараса розкриває гірку долю жінки козака-запорожця, а також подає широку характеристику козацтву як особливого класу.

У М. Старицького друга дія будується на домисленому автором матеріалі. Андрій співає сумну пісню "Ой ти, зоре, моя доле...". Остап, який входить на сцену, починає глузувати над Андрієм, який замість радощі про подальшу поїздку на Запоріжжя, сумує. Андрій згадує про матір, яка залишиться одна. Йому її жаль, на що Остап відповідає: "Їй доля сльози сулила, а нам, козакам, одвела степи, та луги, та військову втіху". У діалогічних висловах Остапа зустрічаємо романтизовані вирази "затягти козачу, щоб кров закипіла", що серце "незабаром полине до орлів-велетнів!", "летіти на ворога бурєю" [4, с. 307].

Свій сум Андрій пояснює також розлукою з панночкою, з якою познайомився у Києві. І він переповідає той епізод, який у повісті

Гоголя Андрій згадує у степу, коли їде на Запоріжжя. Молодший Бульбенко зізнається: "Настояща панна, пишна краля! А хороша, як зоря на небі... Та що зоря? Хоч би всіх їх з неба знести у заполю, то вони не варт її очей". На репліку Остапа: "Ти збожеволів, чи що?" Андрій відповідає: "Збожеволів! Навіки отруїла краса, але те божевілля таке мені любе, що і збутись його я не хочу: воно мене чарами огорта, пестує ласкою душу" [4, с. 308]. Розповідь Андрія про зустріч з панночкою, про її потішне шанування, викликає у Остапа огиду, неприязнь: "Бавилась! Сміялась би то над козаком, глузувала, та ще якась-то панна?.. Католичка?.. Коли б ти мені братом не був, коли б ми з тобою не коштували гіркої, то, їй-богу, бив би за такі речі".

У другій дії розкривається і тема матері. М. Старицький, на відміну від Гоголя, шукає свої засоби художнього вираження. Материнська любов до синів проявляється у великому і у малому, здавалось би у дрібницях, як миття Настею голови Андрія (у золійнику), від чого відмовився Остап, чи розчісування волосся на голові дітей, чи стремління посидіти біля своїх лебедиків, в останню ніч перед від'їздом: "Хоч посиджу отут, хоч трохи подивлюсь на своїх лебедиків рідних. Бо як завезуть. (Утира сльозу). Спіть, мої соколята, одпочивайте дома. А я потихесеньку розчешу ваші кучері... Згадаєте, що ваша нещасна мати голівки ваші чесала на прощання. (Почина чесати Андрія)". У подальших словах Насті М. Старицький використовує народнопісенні вирази, що розкривають народний характер матері, її щирі любов до дітей: "Кучері мої шовковії, виростала вас, доглядала вас, та не прийшлося тільки тішитись... Хто-то вам розчеше їх без матері? Хто дрібними їх змиє? Хто приголубить вас, діти, хто пригорне до лона?".

Після цих слів автор п'єси робить ремарку, яка свідчить, що М. Старицький намагається засобами музики поглибити образ матері. Оркестр виконує українські мотиви з елементами колискових пісень. Гоголь своїми засобами передав глибину трагедії жінки, доля якої була пов'язана із запорізьким козаком. "В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, и уже суровый прельститель ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуха. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безжженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой" [3, с. 48].

Автор повісті далі поглиблює характеристику матері, у якої "Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось у ней в одно материнское чувство" [3, с. 49].

Сцена прощання матері з синами у Гоголя подана коротко, але з емоційною напругою і хвилюванням. Автор детально описує стан матері з ночі і до самого від'їзду Тараса з синами. З особливою напругою автор передає почуття матері у час відпочинку синів, коли вона всю ніч сидить у їх головах, і все життя промелькнуло перед нею.

"Сыны мои, сыны мои милые! что будет с вами? что ждет вас?" – говорила она, и слезы остановились в морщинах, изменивших ее когда-то прекрасное лицо... Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими. Ее сыновей, ее милых сыновей берут от нее, берут для того, чтобы не увидеть их никогда! Кто знает, может-быть, при первой битве татарин срубит им головы, и она не будет знать, где лежат брошенные тела их, которые расклюет хищная подорожная птица, и за каждый кусочек которых, за каждую каплю крови она отдала бы всё. Рыдая, глядела она им в очи, которые всемогущий сон начинал уже смыкать, и думала: авось либо Бульба, проснувшись, отсрочит денька на два отъезд..." [3, с. 51].

Останні хвилини прощання у повісті передані з особливою напругою і глибоким передчуттям матері, що вона в останнє бачить своїх дітей: "Бедная мать! Она как увидела их, она и слова не могла промолвить, и слезы остановились в глазах ее... Мать, слабая как мать, обняла их, вынула две небольшие иконы, надела им, рыдая, на шею. "Пусть хранит вас... божья матерья... Не забывайте, сынки, мать вашу... пришлите хоть весточку о себе..." Далее она не могла говорить... Когда увидела мать, что уже и сыны ее сели на коней, она кинулась к меньшому, у которого в чертах лица выразалось более какой-то нежности; она схватила его за стремя, она прилипла к седлу его и с отчаяньем во всех чертах не выпускала его из рук своих. Два дюжих козака взяли ее бережно и унесли в хату. Но, когда выехали они за ворота, она со всею легкостью дикой козы, несообразной ее летам, выбежала за ворота, с непостижимою силою остановила лошадь и обняла одного из них с какою-то помешанною, бесчувственною горячностью; ее опять увели" [3, с. 51].

Як передати цю глибину почуттів матері у драматичному творі? Які слова вмістити у материнські вуста, щоб вони відповідали гоголівським? М. Старицький намагається зберегти цю напругу. Коли

Настя почула, що Тарас має з наступного дня їхати у Запоріжжя, вона вигукнула: "Ой лелечки! На погибель везеш, на погибель! Однімаєш од мого лона моє породження... Хоть не зразу ж, дай хоч надивитись, хоч на милуватись...". У такому ж плані Насті промовляє і другу репліку. У кінці сьомого виходу М. Старицький зменшує кількість дійових осіб і залишає Тараса, Настю, Остапа і Андрія. Залишається сім'я, найрідніші її члени.

Дворище. Козаки підводять коней.

"Тарас: Ну, сини, почоломкайтесь з матір'ю та беріть ось зброю козачу – та і на коней! (Сам озброюється).

Настя. Не дам, не дам моїх синів, я, як вовчиця, їх боронитиму – у мертвої хіба вирвете з рук".

Остап і Андрій заспокоюють матір. Але Настя кидається до Андрія: "Сину мій, життя моє! (Обійма). Не кидай матері!! Хоч сього віддай мені, або вирви краще з цих грудей серце та розтопчи ногами".

Тарас просить дружину схаменутись і поблагословити дітей, бо "материна молитва зі дна моря вертає". Але Настя благає чоловіка змилостивиться: "Лебедиду, дружино моя, не одривай їх хоч зараз .. хоч зараз... здійми краще голову... бо і без того її клонить до землі туга". Тарас радить Насті здавити своє серце і поблагословити, не соромити перед козаками та старшинами своїх дітей!". До матері звертаються Остап і Андрій з проханням благословити... Настя (обніма їх) Діти мої, квіти мої! Скорбних заступнице! Зглянься на мої сльози! Захисти їх покровом святим од ворожих стріл, і мечів, і од всяких напастей, поверни їх! Ох!! (Похитнулась, мало не впала) (козаки підтримали)". Хлопці поцілували матір і сіли на коней. Настя не витримує, "очунявшись, кидається, хапається за стремена, кричить: Гвалт! Люде добрі, рятуйте! Розбій! Кіньми топче! Копитами рве!". Тарас просить козаків відвести збожевілу від горя дружину, промовляючи: "Насте! Опам'ятайся!" її кілька разів відтягають, вона кидається, нарешті, зомліла. Тарас піднімає її бережно і передає челяді, промовляючи: "Однесіть!! А! Мати! (Змахнув сльозу). Гайда тепер! З богом! (Сіда на коня, виїздить)" [4, с. 312–313].

Сам характер побудови реплік і підбір відповідних слів засвідчують, що драматург намагався передати наростання психічного стану героїні від слів, що виражають радість зустрічі з синами, тривогу за дітей, коли вона просить залишити їх, і слів-відчаю, коли вона відчула, що навечно втрачає своїх лебедиків, і з цим відчуттям втрачає і розум в кінці сценічної дії. і Гоголь, і М. Старицький кожний своїми художніми засобами передали трагедію матері і трагедію жінки, що втрачала перспективи, сенс свого життя.

У 1896 р. у малоросійському театральному видавництві С. Рассохіна з'явилася драма "Тарас Бульба під Дубном" К. Ванченка-Писанецького, відомого українського актора, режисера, драматурга й антрепренера кінця XIX – поч. XX ст. [5].

Першу дію п'єси драматург будує по-іншому, ніж це робить Гоголь і М. Старицький. Слід зауважити, що К. Ванченко-Писанецький, хоча і слідує за Гоголем, використовує всі репліки, що подаються у повісті, все ж вносить свої корективи у розвиток сюжету. Події у п'єсі "Тарас Бульба під Дубном" розгортаються у великій світлій кімнаті, як і у Гоголя. У ремарці драматург детально описує її: широка кам'яна піч, яка була розмальована квітками і півниками, посередині стіл, біля стін липові лави, заслані килимами, на стінах розвішані мушкети, пістолі, рушниці та інша зброя, а на полицях стаканчики, чарки тощо. Це типове вбрання кімнати у будинку заможного козака, зокрема полковника Бульби.

Тарас разом з гостем осавулом Дмитром Товкачем, чекаючи Остапа і Андрія, розмовляють про них, про їх навчання, а також про стан, у якому опинилась Запорізька Січ, підписавши договір з султаном турецьким про мир. Тарас сповіщає Товкачу, що він збирається разом з синами у Запоріжжя. І тут же бере бандуру і співає пісню "Ой, був у Січі старий козак". Як бачимо, К. Ванченко-Писанецький монтує матеріал по-своєму, на передній план він висуває події, які пов'язані з поїздкою на Січ та ситуацією, яка склалася у Запорізькій Січі. Саме це і не співпадає ані з повістю Гоголя, ані з п'єсою М. Старицького.

У другій яві – Соломія, дружина Тараса Бульби і мати Остапа й Андрія, сповіщає гостей про приїзд синів. І далі проходить ця зустріч, під час якої старий Бульба бореться на кулаках з Остапом, пропонуючи це зробити й Андрію. Втручається мати (в п'єсі вона Соломія), дорікаючи, що Тарас не дає матері і налюбуватися на своїх дітей. Згодом приходять козаки і січовик Лагода, який приїхав із Запоріжжя і передає від кошового отамана Семена Гуні вітання Тарасу і просить допомоги. При цьому він розповідає, що вся Січ знялася на боротьбу проти шляхти, яка безчинствує на території Гетьманщини. Кошовий просить Тараса прибути зі своїм полком під Дубно. І Бульба приймає рішення наступного дня виступити в похід. Як бачимо, драматург монтує сцену по-своєму, використовуючи тут різні факти, які зустрічаються в повісті Гоголя і про які згадуються в декількох розділах її.

Гоголь детально описує життя на Запорізькій Січі козаків, які у бездіяльності пиячать, бо кошовий отаман не хоче порушувати домовленість про мир з турками і татарами, що привело до незадоволення козаків і Тараса Бульби, який прибув на Січ з синами, та

зміщення старого кошового і обрання нового. Сам же похід проти шляхти, за Гоголем, був спричинений тим, що вісник, який прибув з Гетьманщини привіз страшну звістку про безчинство шляхти. Таким чином козаки, залишивши Січ, опинились під Дубно. К. Ванченко-Писанецький намагається якось зв'язати події, що відбуваються в садибі Тараса і Запоріжжі і вибудовує логічний перехід до осади Дубно.

М. Старицький же у першій завершальній частині драми лише вказує на від'їзд Тараса з синами в Запорізьку Січ, хоча про життя в ній нічого не говорить, бо друга присвячена подіям, що відбувається вже під Дубно. І ні про ніяку школу виховання, яку б пройшли Остап і Андрій на Січі, драматург не згадує.

Обидва письменники зміщують події, або ж скорочують їх, щоб основну ситуацію сконцентрувати на діях, які відбуватимуться під Дубно. Слід ще звернути увагу на одну деталь. У п'єсі К. Ванченка-Писаницького залишилися ще дві проблеми, які розглядали Гоголь і Старицький: материнства і кохання Андрія до польки. Як їх розкриває драматург?

У шостій яві Тарас сповіщає синам, що вони завтра на зорі виходять у похід не на Запорізьку Січ, а на ворога. Мати, по п'єсі її ім'я Соломія, плаче, причитуючи, "Ох, діточки-ж ви мої любі... синочки мої – коханії... І матері своєї, старої, не забувайте, вона буде молити Бога за вас!" і в подальшому Соломія з'являється у 8 яві, коли всі гості, попрощавшись пішли, а мати, затримавши Андрія, просить сина залишитися і поговорити з матір'ю. Соломія промовляє: "Дітей моїх, любих моїх діточок забирають від мене, щоб більше вже їх й не побачити... Ох, чує моє серце, що не довго вам носити буйнії голови; татарин поганий або лях, зітне їх в чистім полі, і мати рідна не буде знати, де поляжуть ваші трупи, розірве їх галиччя, або звір лютий і виклюють орли ясні очі... (Плаче). Тобі, мабуть, з дороги, синочку, спати хочеться?" [5, с. 17].

Перечитавши слова Соломії, відчуваєш якесь незадоволення тим, що говорить відверто мати синові про їх загибель. У Гоголя і М. Старицького ці слова проголошує мати в думці, як це подається у народних піснях. Глибше розкривається і психологічний стан матері.

Промовивши вищезазначені слова, Соломія звертається до Андрія розповісти про свою журбу. І Андрій починає співати пісню "Де шлях чорний по степоньку стелиться широко,/ Покохав я дівчиноньку, гарну, яснооку,/ Вернувся я в Україну, серце заболіло,/ Як згадаю про дівчину, аж жити не мило...". Андрій признається, що він покохав собі не рівню, багату панночку, дочку польського воєводи! І далі він розповідає матері всю історію свого знайомства з полькою. Ці факти

М. Старицький теж передає по-своєму, обрамляючи їх художніми засобами. Гоголь, передає цей епізод як спостерігач, детально його описуючи. А М. Старицький та К. Ванченко-Писанецький розповідь про подію вкладають у вуста самого героя. Про свої пригоди Андрій у п'єсі М. Старицького розповідає Остапу, а у К. Ванченка-Писанецького – матері.

У Гоголя	М. Старицький (подаємо лише репліки Андрія)	У К. Ванченка- Писанецького
<p>Один раз, когда он [Андрій – Г.С.] зазевался, наехала почти на него колымага какого-то польского пана, и сидевший на козлах возница с пристрашными усами хлынул его довольно исправно бичем. Молодой бурсак вскипел: с безумною смелостию схватил он мощною рукою своею за заднее колесо и остановил колымагу. Но кучер, опасаясь разделки, ударил по лошадам, они рванули, – и Андрій, к счастью, успевший отхватить руку, шлепнулся на землю, прямо лицом в грязь. Самый звонкий и гармонический смех раздался над ним. Он поднял глаза и увидел стоявшую у окна красавицу, какой еще не видавал отроду: черноглазую и белую, как снег, озаренный утренним румянцем солнца. Она смеялась от всей души, и смех придавал сверкающую силу ее ослепительной красоте. Он</p>	<p><u>Остап.</u> А на що тобі Київ? Цур йому й пек з його бурсою! І канчуки, і книжки остогидли, хоч би і не згадувати. <u>Андрій.</u> Ах, брате, там моє серце лишилось, вирвала його з грудей моїх панна. – Настояца панна, пишна краля! А хороша, як зоря на небі.., Та що зоря? Хоч би всіх їх з неба знести у заполу, то вони не варт її очей. – Збожеволів! Навіки отруїла краса, але те божевілля таке мені любе, що і збутись його я не хочу: воно мене чарами огорта, пестує ласкою душу. – Ні, а доля така, фортуна сліпа. Я оце якось у Києві йшов вулицею та й замислився, і сором признатись, а мені ввижались чудові очі і білі, як перший сніг, перса красуні, яку я раз бачив. – Стій! Слухай: так ото я стою, а колымага біжить, а це як шпигоне мене хтось бичем, так я аж здригнувся та хап за</p>	<p><u>Соломія.</u> Що це ти говориш, синку, яку там журбу?... <u>Андрій.</u> (Зітхнув). Ах! Козаку не пристало й думать об дівочії любови, не зазнавши горя і війни. От від чого й мені хочеться скоріш на війну! – Такої вродливої як ця, я ще ніколи не бачив. Чорноока, білолиця, як свіжий сніг, що раненько на сонці грає! – Ех... Вона не рівня мені... богата... панночка... дочка польського воєводи! – Любив я, коли у бурсі був, блукати по предмістях і по запахах Києва, а іноді то заходив і на великі вулиці, де живуть усякі знатні пани... Там я її вперше побачив і... без міри, до загину, полюбив! Опісля я дізнався, що вона дочка польського магната, Дубенського воєводи, котрий приїхав в Київ гостювати і що зовуть її панна Людвіка.</p>

оторопел. Он глядел на нее, совсем потерявшись, рассеянно обтирая с лица своего грязь, которою еще более замазывался. Кто бы была эта красавица? Он хотел было узнать от дворни... Но дворня подняла смех, увидевши его запачканную рожу, и не удостоила его ответом. Наконец он узнал, что это была дочь приехавшего на время ковенского воеводы. В следующую же ночь, с свойственною одним бурсакам дерзостью, он пролез чрез часток в сад, взлез на дерево, раскинувшееся ветвями, упиравшимся в самую крышу дома; с дерева перелез на крышу и через трубу камина пробрался прямо в спальню красавицы, которая в это время сидела перед свечою и вынимала из ушей своих дорогие серьги. Прекрасная полячка так испугалась, увидевши вдруг перед собою незнакомого человека, что не могла произнести ни одного слова; но, когда увидела, что бурсак стоял, потупив глаза и не смея от робости поворотить рукою, когда узнала в нем того же самого, который хлопнулся перед ее глазами на улице, смех вновь овладел ею. Притом в чертах Андрия

колесо... і зупинив четверню, так на хвості і сіла. Добрався б я і до маштапіра, стяг би його з сідла, та почувсь мені чудовий голос: "От юнак так юнак!" Я зирк, а маштапір по конях... Так мене зірвало – та просто в калюжу! Піднявся я – красуня сміється, мов сріблом розсипається, і та сама... – Е, дарма! Я потім поночі вліз через комін у її світлицю, спочатку вона злякалась, а потім бавилась [4, с. 307–308].

Соломія. Ох, це облудний тебе попутав, синочку мій, молись Богу... Андрій. На другу-ж таки ніч...

– На другу-ж таки ніч, пішов я знов до палацу того пана, переліз кріз огорожу в садок, – вліз на дерево, а з дерева скочив вже на дах і кріз димар печі добрався прямо у світлицю панночки. Панна сиділа перед дзеркальцем і виймала з ушей дорогі сережки... Вона злякалась, побачивши мене, замурзаного, в сажи... вскочила...

– Глянула вона на мене своїми ясними очима... то був глибокий, чарівний погляд... весело засміялась... я стояв мов несамовитий... Потім довго вона шуткувала, сміялась надо мною, бавилась... покликала свою челядку татарку, котра і випроводила мене в сад, ну, а видтіль я переліз огорожу і було шмигнув у ворота...

– Тільки прокинувся сторож, та й мене добре оперезав батогом по ногах...

– Тут зібралась на крик челядь, довго теж лупцювали мене на вулиці, все ж таки я утік живий... Панночку опісля того бачив в костелі... Її з того часу більше й не

ничего не было страшного: он был очень хорош собою. Она от души смеялась и долго забавлялась над ним. Красавица была ветрена, как полячка, но глаза ее, глаза чудесные, пронзительно-ясные, бросали взгляд долгий, как постоянство. Бурсак не мог поворотить рукою и был связан, как в мешке, когда дочь воеводы смело подошла к нему, надела ему на голову свою блистательную диадему, повесила на губы ему серьги и накинула на него кисейную прозрачную шемизетку с фестонами, вышитыми золотом. Она убирала его и делала с ним тысячу разных глупостей с развязностью дитяти, которою отличаются ветреные полячки, и которая повергла бедного бурсака в еще большее смущение. Он представлял смешную фигуру, раскрывши рот и глядя неподвижно в ее ослепительные очи. Раздавшийся у дверей стук пробудил в ней испуг. Она велела ему спрятаться под кровать, и как только беспокойство прошло, она кликнула свою горничную, пленную татарку, и дала ей приказание осторожно вывести его в сад и оттуда отправить через

бачив... (Зітхнув). Пропало усе, як рій солодкій; як во сні усе це з'являлось... а образ панночки коханої і доси ношу у своєму серці. Соломія. Ой, не гаразд, Андрієчку. Козаку любити та ще ляшську дочку, – не гаразд!
Андрій. Ох, матусечко! Знаю я добре, що не гаразд, коли-ж не сила моя! Тяжко у мене на душі, і лежить на серці чорна дума! Що мені, бідному, робити?
[5, с. 18–20]

забор. Но на этот раз
бурсак наш не так счаст-
ливо перебрался через
забор: проснувшийся
сторож хватил его поря-
дочно по ногам, и со-
бравшаяся дворня дол-
го колотила его уже на
улице, покамест быст-
рые ноги не спасли его
[3, с. 55–56].

У другій дії в драмі М. Старицького і Ванченка-Писанецького події проходили під Дубно. Гоголівський текст, пов'язаний з подіями, що проходили на Запорізькій Січі, автори п'єс не враховують. Не згадується і боротьба Тараса Бульби зі своїм полком та інших запорожців проти ворогів України, у якій проявляють себе не лише полковник Тарас, а й його сини Остап і Андрій. І, читаючи ці гоголівські рядки, груди наповнюють радість і гордість за тих, хто вище за все віддавав себе служінню Вітчизні.

Гоголь детально описує поведінку запорожців під Дубно. Вказує на те, що бездіяльність призводить до пияцтва, порушення пильності, виникнення розслабленості козаків. Складається так ситуація, що начебто і нема поруч ворогів у Дубно. Андрій "обошел козацкие ряды. Костры, у которых сидели сторожа, готовились ежеминутно погаснуть, и самые сторожа спали, как видно перекусивши сильно чего-нибудь во весь козацкий аппетит. Он подивился немного такой беспечности, подумавши: "Хорошо, что нет близко никакого сильного неприятеля и некого опасаться" [3, с. 87].

М. Старицький про цю ситуацію говорить у ремарці, підкреслюючи незадоволення козаків своєю бездіяльністю протягом місяця під мурами Дубно "Коли ж то воно буде, а так стояти обридло! Просто нудота бере, а чи й сум – краще би вже лізти на мури абощо..." – заявляє Андрій батьку. Присутні при розмові Кукубенко, Шило, Грач пишаються синами Тараса [4, с. 315].

Драматург підсилює цю думку ще й тим, що у другій яві розповідає про відважність Остапа у сутичці з поляками під Дубно, яка завершилась перемогою і великою доброю добичею зброї, коней та дорогоцінностей. Саме за це запорожці обирають Остапа своїм курінним. І Кукубенко, і Товкач радіють разом з козаками, сповіщаючи про це Тараса. Остап дякує всім: "Спасибі вам, панове-товариші, коли ваша така воля, то я мушу їй коритись! (Прийма палицю). Пошли

ж мені, боже, за святу віру, за нашу землю і за вас, мої друзі, і голову оцю положити, бо серце давно уже ваше!" [4, с. 317].

Тарас виражає вдячність за довіру синові і пропонує промити палицю новому атаманові. І під час частування Бульба проголошує свою знамениту промову про товариство.

Як і М. Старицький, К. Ванченко-Писанецький теж у ремарці описує козацький табір біля Дубно і тих, хто лежить і курить люльку, хто спить, або ж грає в карти, чи варить кашу в казанах. На передньому плані Тарас Бульба і кошовий отаман Семен Гуня ведуть розмову про те, чи довго у фортеці поляки витримають голод. Андрій, який чув цю розмову, зауважує: "А на що ми з ними і воловодимось, я не розумію! Вдармо зразу, та й годі! А то чогось, аж сумно, сидіти отак без діла!" [5, с. 23].

Тарас зауважує: "Який горячій, та приткій! Ех, нерозумна еси голова! "Терпи, козак, отаманом будеш!" Потерпім і ми, бо за терпіння, як то кажуть, і Бог дає спасінне". І далі пригадує час, коли добре погуляли і ляхів побили. Ця коротка фраза дає в якійсь мірі зрозуміти, чим займаються козаки і Тарас, коли вони пішли з садиби Бульби, про що розповідав більш детально Гоголь у повісті. Драматург вкладає в уста Тараса ще одну фразу: "Кажуть Дубенський лях заможний і багатий, буде нашим молодцям добра пожива".

Кошовий отаман Гуня сповіщає Тараса, що Чигиринський курінь, а разом з ним і Остап пішли на перегін шляхетському загону, який пробирався у фортецю. Тарас виражає свою гордість, що Бог послав йому хоробрих синів. Але драматург підкреслює, що при всьому цьому на душі у Бульби щось було важко і сумно, і Тарас бере бандуру і співає: "Ох, і ти гетьмане, ти гетьмане,/ Та запорожській отамане,/ Гей, запорожській отамане!"

Повернення Остапа з козаками з вилазки, яка виявилася досить успішною, бо вони перемогли п'ятисотенний загін поляків, які хотіли напасти на запорожців уночі, взяли гарну добичу. І це все здійснено завдячуючи кмітливості Остапа. Козаки проголошують йому здравицю, а Тарас пропонує випити "за честь і славу доброго козачества і на погибель ворогу!" [5, с. 27]. М. Старицький у цей момент сповіщає, що Остапа обирають курінним отаманом.

Тарас піднімає тост за козаків.

Бульба проголошує своє слово про товариство. У повісті Гоголя воно звучить зовсім при інших обставинах, коли частина козаків організувала погоню на чолі з кошовим отаманом за турками, які ограбили Запорізьку Січ, а друга частина загону залишилась під Дубно і обрала своїм отаманом Тараса Бульбу. І він звернувся до козаків з

короткою промовою, а після того, як підрозділ Тараса залишався один на один з військом поляків перед боєм. Тарас Бульба виголошує перед своїми козаками промову "не для того, чтобы одобрить и освежить их, – знал, что и без того крепки они духом, – а, просто, самому хотелось высказать все, что было на сердце" [3, с. 132].

"Хочется мне вам сказать, панове, что такое есть наше товарищество. Вы слышали от отцов и дедов, в какой чести у всех была земля наша: и грекам дала знать себя, и с Царьграда брала червонцы, и города были пышные, и храмы, и князья, князья русского рода, свои князья, а не католические недоверки. Всё взяли басурмане, всё пропало. Только остались мы сирые, да, как вдовица после крепкого мужа, сирая так же, как и мы, земля наша! Вот в какое время подали мы, товарищи, руку на братство! Вот на чем стоит наше товарищество! Нет уз святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать. Но это не то, братцы: любит и зверь свое дитя. Но породниться родством по душе, а не по крови, может один только человек. Бывали и в других землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей. Вам случалось не одному помногу пропадать на чужбине; видишь, и там люди! также божий человек, и разговоришься с ним, как с своим; а как дойдет до того, чтобы поведать сердечное слово, – видишь: нет, умные люди, да не те; такие же люди, да не те! Нет, братцы, так любить, как русская душа, – любить не то, чтобы умом или чем другим, а всем, чем дал бог, что ни есть в тебе, а "сказал Тарас, и махнул рукой, и потряс седою головою, и усом моргнул, и сказал: "Нет, так любить никто не может! Знаю, подло завелось теперь на земле нашей; думают только, чтобы при них были хлебные стоги, скирды да конные табуны их, да были бы целы в погребах запечатанные меды их! Перенимают, чорт знает, какие басурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает, как продают бездушную тварь на торговом рынке. Милость чужого короля, да и не короля, а поскудная милость польского магната, который желтым чоботом своим бьет их в морду, дороже для них всякого братства. Но у последнего подлюки, каков он ни есть, хоть весь извалялся он в саже и в поклонничестве, есть и у того, братцы, крупица русского чувства. И проснется оно когда-нибудь, и ударится он, горемычный, об полы руками, схватит себя за голову, проклявши громко подлую жизнь свою, готовый муками искупить позорное дело. Пусть же знают они все, что такое значит в Русской земле товарищество! Уж если на то пошло, чтобы умирать, – так никому ж из них не доведется так умирать!.. Никому, никому!.. Не хватит у них на то мышинной натуры их!" [3, с. 132–133].

Цієї цільної, глибокої промови, яка піддавалась критиці з боку українців, немає в першій миргородській редакції повісті 1835 р.

Як ми вказували раніше, композитор П. Сокальський в лібрето до опери "Облога Дубно" використав їх і надав їм соціального звучання, яке відповідало настроям української громадськості 60–70-х років ХХ ст. [16].

У драмі М. Старицького текст слів Тараса Бульби подається у скороченому вигляді: "Тарас. "Перша моя річ, – що таке, панове, наше товариство? Колись-то, чували ви, наша земля красувалась і пишала всім людям на диво. Знали нас і по Царградах, і в Яссах, і по Краковах; були у нас свої православні князі, а не недовірки. Та ба! Все пропало, все зруйнували бусурмани та католики; тут-то на поміч і родині, і вірі з'явилося наше товариство велике, і нема святішої віри, сім'ї на світі, як наша, братове-панове! Коха матір дочку, батько сина, то що ж з того? і звір звірят коха. Але поріднитись душею може тільки людина. і так, як любимо ми один одного, – немає на світі! Хай лихо тяжке посипа нашу неньку, хай і всередині заводиться тля, та не вдасться вороженькам, не вдасться: товариство наше на сторожі стане рідному краєві. і коли на те піде, що буде треба вмирати, – то ніхто так не здолає вмерти, як ми! <...> Так ось же, братове, друга моя річ: вип'ємо найперше за православну віру, щоб осяйнула на весь світ і рознесла окривдженим правду і втіху. <...> А тепер вип'ємо за нашу матір Січ і за великого батька Луга! <...> А тепер, друзі мої, вип'ємо останній ковток за наш рідний край, посиротілий, і за всіх християн, які суть на світі!" [4, с. 318–319].

Драматург, перериваючи промову Тараса голосами козаків, розбиває її на одну розширену і три короткі частини. У першій він говорить про історичну значущість своєї батьківщини. Про запорізьких козаків, які врятували рідну землю, завдячуючи їх згуртованості і братству, і про готовність віддати за неї своє життя.

М. Старицький, на відміну від Гоголя, ніде не вживає слово російський і цим самим підкреслює, що запорізькі козаки борються за свободу України від іноземних загарбників турків, татар і поляків. і в цьому проявляється політична позиція М. Старицького як активного прогресивного українського діяча національного руху ХІХ ст.

Друга коротка частина пов'язана з православною вірою. І це відповідало історичній правді, бо в період національно-визвольної війни роль церкви піднялася на високий громадсько-політичний рівень. У Гоголя в промові Тараса цього немає. У повісті письменник про це говорить в інших місцях і за інших обставин, зокрема у попередній промові після його обрання отаманом.

Розповідаючи про Запорізьку Січ і про поповнення її новими людьми, які бігли звідусіль із України, Гоголь вказує на те, що християнська віра і була тим мірилом, яким відзначалась відданість батьківщині. "Пришедший являлся только к кошевому, который обыкновенно говорил: "Здравствуй! Что, во Христа веруешь?" "Верую!" отвечал приходивший. "И в трицу святую веруешь?" "Верую!" "И в церковь ходишь?" "Хожу!" "А ну, перекрестись!" Пришедший крестился. "Ну, хорошо", – отвечал кошевой, – ступай же, в который сам знаешь, курень". Этим оканчивалась вся церемония" [3, с. 65].

Відомий український режисер Ігор Савченко у кінофільмі "Богдан Хмельницький" цей діалог приписує дяку Гаврилу, який перевіряє людей, що поповнювали військо гетьмана. І це показово для того історичного часу.

У третій частині Тарас Бульба проголошує здравницю за Запорізьку Січ, яку козаки називали своєю матір'ю і яка їх виховала мужніми і стійкими. Козаки з честю носили найменування запоріжці, яке символізувало все те, що пов'язувалось з відданістю товариству і вірністю козацькій присязі. Запорізькі козаки більш за все дорожили своєю свободою, яка символізувалася з широким Лугом, Степом, яких найменували батьками.

У четвертій частині, яка увібрала в короткому тексті глибоку думку драматурга про свій рідний край Україну, яку називає "посиротілою", бо багато українців її залишили у пошуках кращого життя і розбрелися по світу.

Вся промова Тараса Бульби у драмі М. Старицького носить глибокий соціальний смисл, наповнений хвилюючими роздумами про Україну і український народ.

Після цих слів М. Старицький подає історичну пісню "Ой з-за Чорного моря, з-за Лиману, знялася чорна хмара...", яку виконує Кобзар, нагадуючи про тяжку долю українського народу, коли чужинці "край сплюндрували, худобу забрали /Жінок і дівчат у ясир погнали/. Палять церкви божі, і хутори, й хати". Драматург вводить образ Кобзаря, щоб розповісти не лише про напад татар на рідний край, які грабежом і пожежею перейшли придніпровський край (і ця розповідь змушує Тараса прискорити штурм Дубно), а й надати звістку Тарасу та його синам про матір, яка молиться за них і передала їм хрестики, освячені у Києві у Лаврі. У Гоголя це роблять осавули, які прибули під Дубно. І брати задумались, що значило це благословіння. І далі ідуть гоголівські роздуми про це. У п'єсі М. Старицького Тарас, передаючи дітям ці реліквії, говорить: "Надіньте, сини мої, хрести – то материне благословення. Дороге воно і святе, і від куль, і від всякої напасті

оборонить: виплакано воно у бога кривавими сльозами, так хоронить його і згадуйте свою матір нещасну..." [4, с. 320–321]. Гоголь зазначає: "Надели на себя святые образа оба брата и невольно задумались, припомнив старую мать свою" [3, с. 86].

Драматург у ремарці зазначає, що голос у Тараса тремтить, але він пересилює себе, щоб не показати свою слабкість. Остап теж тужить за матір'ю, але зовні не показує це. Зовсім по-іншому веде себе Андрій. Він плаче, промовляючи, що ніхто не обітре сліз з материнських очей, ніхто не припаде до її лона. У двох розгорнутих ремарках Андрій, згадуючи матір, роздумує над майбутнім своїм життям, долею, використовуючи такі гоголівські слова: "Що то віщує твоє благословення: чи звитягу над ворогом і щасливе повороття до тебе, додому, з гучною славою, з дзвоном бандур, з невмирущими піснями старців, чи, може... ох, хто то віда? Мовчиш ти, доле німа, невпросима, і невідомий людині завтрашній день; грядуще стоїть, мов над болотом осінній туман. Літає в ньому сліпе, нерозсудливе птаство, і голубка не розпізна ястреба, черкається об його крила, не сподіваючись лиха, а воно уже тут, біля неї..." [4, с. 321]. Підкреслені слова – це гоголівські, а далі все переосмислене драматургом.

Використовуючи народно-пісенні образи у ліричному монолозі Андрія, М. Старицький намагається підготувати глядача до самовідкриття героя про свої власні почуття, пов'язані з першим його коханням: "Яка ніч чудова та тиха, теплом яким тягне пахучим... сріблом оддає степ... вабить серце до ласки, до любовців... знаджує розкошами до щастя... А тут кругом тільки горе панує та стогін людський розлягається. А в Києві? Що то там тепер? Де моя зоря, моя скрута? Чи ще на волі красує і звеселя мир своєю небесною вродою, чи вже віддала серце якомусь вельможі, а про мене... Ох, дурне твоє серце, козаче, а голова ще дурніша! Та що я їй? Якесь з вулиці бидло, якась псина схизматська... І вона б мене мала на мислі? Гай, гай! Давно б було слід забути ту дурницю, так ні! Ні Січа, ні буря, ні пекельні жарти не вивітрять гадок з голови, і вони, свавільні, літають собі над її будинком у Києві і плетуть неосязливі мрії" [4, с. 321]. Цих слів немає у Гоголя, та і вся сцена у п'єсі дещо скомпонована по-іншому.

Далі у Гоголя розповідається про зустріч татарки з Андрієм. М. Старицький після цих ліричних роздумів Андрія вставляє яву про євреїв Янкеля і Сруля, які проникають у табір козаків, дивуючись, що їх ніхто не затримав, а вони можуть роздобути хліб і вигідно продати у фортеці. Андрій, не помічаючи їх, співає ліричну пісню "Ніч, яка любовців повна!", яка доповнює його роздуми і переживання.

Драматург К. Ванченко-Писанецький відходить від гоголівського тексту. Промову Тараса він вставляє, як було зазначено вище, в епізод, коли Бульба пригощає козаків після успішного повернення Остапа з побратимами, які обрали його отаманом, з військової вилазки, пов'язаної з розгромом польського підрозділу і захопленням здобичі. У п'єсі Тарас говорить: "А ну, хлопці-молодці, котіть сюди барило з мого воза, та добудьте ковшів і чарок! (Викотили барило з горілкою і понасипають по ковшах та чарках). Остап, роздавай ковші панам отаманам і усип горілки. А ви, пани брати, беріть що хто запопаде, насипайте і пийте скільки влізе! (Насипають горілку і п'ють). Пани товариші! (Підніма чарку угору. Вип'єм-же, наперед усього, за військо наше запорізьке, щоб боронило віру православну Христову і не давало на поругу недовірку поганому! Вип'єм за нашу честь-славу лицарську, щоб і онуки і правнуки спам'ятали добром про нас і щоб слава наша греміла по всьому світу і жахала б ворогів наших!" Далі Кобзар співає пісню "Максим-козак, Залізник", у якій йдеться мова про подвиг славного війська запорізького під його керівництвом під Уманем. Цим драматург підкреслює патріотичну тему, розпочату Тарасом Бульбою.

Важко сказати, чому у своїй драмі К. Ванченко-Писанецький не використав прекрасний гоголівський текст промови Тараса, і збіднивши цим ідейну спрямованість свого твору.

У подальшому у другій дії і М. Старицький і К. Ванченко-Писанецький, йдучи за сюжетом повісті Гоголя, розповідають про зустріч татарки і Андрія у нічний час у таборі козаків. У Гоголя цей епізод побудований на діалозі Андрія і татарки. М. Старицький майже повністю використовує його в п'єсі з деякими відхиленнями, які пояснюються перекладом їх на українську мову.

К. Ванченко-Писанецький теж передає страждання Андрія, коли той залишається на самоті. Ні про які материнські хрестики, а у зв'язку з цим і реакцію персонажів на них, у драмі драматурга немає. Андрій спостерігаючи за козаками, що віддалились проявам радості, промовляє: "... веселяться, радіють, гуляють... необачне, веселе життя". Тільки я один не можу себе присилувати "Думка за думкою так і ворухиться в моїй голові... Обличчє панночки коханої скрізь слідкує за мною... Уразила вона мене в саме серце і з того часу блукаю мов несамовитий... Ех, на що я її побачив, на що я і зустрівся з нею? Лучше б мене перша вража куля пробила, ніж маю терпіти такі муки і не мати спокою ні в день, ні в ночі... Чи побачу ж я її коли знову, маю кохану Людвіку, чи почую я ще з уст її ласкаве слово, що так і ллється в душу і вражує серце! Ох, як мені важко в світі жити, як надверезується моє безталанне серденько і нічим його не заспокоїти, нічим"

[5, с. 30]. Автор завершує діалог повідомленням про те, що у таборі з'явилася татарка.

Як і М. Старицький, К. Ванченко-Писанецький діалог Андрія і татарки будує за текстом Гоголя з деякими уточненнями, хоч вони не змінюють суті змісту розмови дійових осіб.

Таким чином, драматурги в деяких випадках використовують повністю текст повісті, в інших опускають його, бо важко передати яскраву описовість, у діалозі часто вони вставляють свій текст, якого немає у Гоголя. Але і своїми фразами автори драм намагаються передати дух гоголівського твору.

Третя дія будується на подіях, які відбуваються в фортеці у кімнаті панночки (у М. Старицького вона Марильця, а у К. Ванченка-Писанецького – Людвіка). Автори пропускають із гоголівського тексту епізод, пов'язаний з переходом татарки і Андрія таємним проходом у фортецю через костюл, а потім площу, на якій побачив Бульбенко жителів, що вмирили від голоду, і, нарешті, палац воєводи. Гоголь детально описує панночку, її стан і реакцію на все це Андрія.

М. Старицький же у перших чотирьох явах вказує на те, як спів молитви з костюлу долітає до кімнати Марильці і панночка під супроводом хору теж співає сумну молитовну пісню. А потім від молитви свої думки вона переводить на козака, який нині знаходиться у ворожому таборі, і просить Бога простити цей гріх. Входить воєвода та комендант фортеці Заремба, які сповіщають Марильцю про складне становище у фортеці з харчуванням, про відсутність прибиральників трупів, а в зв'язку з цим і ріст ремства бунтівного серед жовнірів "Останні хвилини, – заявляє Воєвода, – військо слухати не стане, або кинеться нас же різати, або відчинить само браму. Треба ввійти з ворогами в перемови: виторгувати хоч що-небудь собі і здати місто" [4, с. 328]. На що Марильця відповідає: "Ні, краще смерть славна, лицарська, ніж ганебна покора і погибель від ката" [4, с. 328]. Заремба повідомляє, що прийшла звістка від полковника про швидку допомогу. Залишившись одна, Марильця знову звертається до Бога. і у цей час татарка сповіщає панночку, що вона привела Андрія.

К. Ванченко-Писанецький будує початок третьої дії на тому, що панночка Людвіка, слабка і бліда, ходить з сумними роздумами про татарку, яка повинна знайти знайомого козака. Вона впевнена, що козак допоможе їй. "Він хоч і ворог нам, але ж добрий лицар!". Падає на коліна і просить Бога порятувати їх.

У цей час до неї в кімнату заходить її батько, воєвода Бужинський, а згодом і полковник Попель, які обговорюють тяжку ситуацію, яка склалася у фортеці, і виражають думку, про загін, який ішов їм на

допомогу, мабуть, попав у засідку до запорожців. І про це свідчить веселий вечірній гомін у таборі козаків. Їм не хочеться здаватись козакам, бо "милосердя від них не жди... Ми їх теж не милуємо". І Бужинський, сподіваючись на допомогу Андрія, вирішує: "Буду держатись до кінця, – не здамся!"

Майже нічого цього, про що говорять М. Старицький і К. Ванченко-Писанецький у своїх драмах, немає у Гоголя. Але у повісті наявні розгорнуті розповіді Гоголя, насичені трагічністю про стан, у якому опинилися жителі Дубно. Письменник детально описує ситуацію, яка склалася на той час облоги фортеці.

Драматургам такий розклад дійових осіб і визначення їх місця в подіях необхідний був для того, щоб перейти до теми, пов'язаної з Андрієм і панночкою. Гоголь створює яскравий художній опис зустрічі Андрія і панночки, детально описуючи живописно, як художник, портрет дівчини. "Не такою воображал он ее видеть: это была не она, не та, которую он знал прежде: ничего не было в ней похожего на ту, но вдвое прекраснее и чудеснее была она теперь, чем прежде. Тогда было в ней что-то неоконченное, недовершенное, теперь это было произведение, которому художник дал последний удар кисти. Та была прелестная, ветреная девушка; эта была красавица-женщина во всей развившейся красе своей" [3, с. 100].

Далі Гоголь створює чудовий словесний портрет панночки, звернувши увагу на підняті очі, наповнені глибоких почуттів, груди, шию, плечі, які були свідками краси, коси стягнуті у чудову косу. Все це вражало Андрія. Але і сама полька зачарувалась виглядом козака, який стояв перед нею "во всей красе и силе юношеского мужества, который, казалось, и в самой неподвижности своих членов уже обличал развязную вольность движений; ясною твердостью сверкал глаз его, смелою дугою выгнулась бархатная бровь, загорелая щека блистала всею яркостью девственного огня, и, как шелк, лоснился молодой черный ус" [3, с. 100].

Такими ми бачимо панночку і Андрія у повісті. І перша фраза, яку виголошує панночка своїм срібним голосом: "Нет, я не в силах ничем возблагодарить тебя, великодушный рыцарь", обростає у Гоголя яскравим обрамленням її образу: "Она потупила книзу свои очи; прекрасными, снежными полукружьями надвинулись на них веки, окрашенные длинными, как стрелы, ресницами" [3, с. 101]. Андрій, заморожений її виглядом і голосом, не в змозі промовити і слова, хоча в душі палав вогонь радості.

Татарка на золотому блюді піднесла панночці хліб, що приніс Андрій. "Красавица взглянула на нее, на хлеб и возвела очи на

Андрея, – и много было в очах тех. Сей умиленный взор, выказавший изнеможенье и бессилье выразить обнявшие чувства, был доступен, чем все речи. Его душе вдруг стало легко; казалось, все развязалось у него. Все, что дотеле удерживалось какою-то тяжкою уздою, теперь почувствовало себя на свободе, на воле, и уже хотело излиться в неукротимые потоки слов..." [3, с. 101].

Гоголь зумів настільки глибоко розкрити психологічний стан героїв, використовуючи художньо-образні портретні описи, що подальші репліки Андрія: "Царица!.. Что тебе нужно? Чего ты хочешь? Прикажи мне! Задай мне службу самую невозможную, какая только есть на свете, – я побегу исполнять ее! Скажи мне сделать то, чего не в силах сделать ни один человек, – я сделаю, я погублю себя. Погублю, погублю! И погубить себя для тебя, клянусь святым крестом, мне так сладко..." [3, с. 102] сприймаються природно і відповідають настрою персонажа.

У п'єсі М. Старицького всього цього немає, та і, мабуть, важко передати психологічний стан героїв під час їх зустрічі після тривалої перерви у драматичному творі. Автор п'єси перші кроки Андрія робить більш стриманішими. Після перших слів: "Ясновельможна! (вбік) А! Яка краса?!" Козак починає турбуватися про те, щоб панна небагато з'їла хліба, бо це може завадити організмові. Марильця промовляє: "Чи ж варта? про таку турботу". І після цього Андрій палко виголошує свій монолог слів із повісті Гоголя, наведений вище нами, в повному об'ємі: "Цариця! Чого тобі треба?.." Козак готовий віддати всі свої багатства, хутори, худобу, коштовності і дорогу зброю, щоб виконати бажання дівчини. І далі весь діалог героїв повністю побудований на тексті повісті Гоголя. М. Старицький вдало перекладає гоголівський текст українською мовою, не добавляючи від себе майже жодної репліки.

У повісті Гоголь дає свою оцінку зраді Андрія: "И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства! Не видать ему больше ни Запорожья, ни отцовских хуторов своих, ни церкви божьей! Украине не видать тоже храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее. Вырвет старый Тарас седой клочок волос из своей чупрыны и проклянет и день, и час, в который породил на позор себе такого сына" [3, с. 106].

Основний діалог Андрія і панночки К. Ванченко-Писанецький теж будує за текстом Гоголя, але не дослівно перекладаючи його українською мовою, а допускаючи переказ. Порівняємо уривок з твору:

Гоголь	К. Ванченко-Писанецький
<p>"Не обманывай, рыцарь, и себя и меня", говорила она, качая тихо прекрасной головой своей: "знаю, и, к великому моему горю, знаю слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет твой: тебя зовут твои отец, товарищи, отчизна, а мы – враги тебе."</p> <p>"А что мне отец, товарищи и отчизна?" сказал Андрий, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой. "Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого, никого!" повторил он тем голосом, и сопроводив его тем движеньем руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело неслыханное и невозможное для другого. "Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя – ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-нибудь из козаков вырвет ее оттуда! И всё, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую отчизну!"</p> <p>[3, с. 105–106].</p>	<p><u>Людвіка</u>. Що, ти кажеш, козаче опам'ятайся? Не дратуй словами ні себе, ні мене! Знаю я, що тобі не можна любити мене. Знаю я, яка страшенна провалля розділяє тебе від мене товариші, рідний край, віра твоя, лицарська честь і гонор, – а ми вороги тобі!</p> <p><u>Андрій</u>. Не нагадуй мені про те! Для тебе усе покину, усе забуду! У мене від цього часу, окрім тебе, моєї богині, нема нікого на світі, нікого! Ти одна володієш мною, я тепер увесь твій, що звелиш мені, то я й зроблю! Я не піду більше від тебе ні на ступень, вмру біля твого серця! Коли й вмирати, то вмирати у купі з тобою!... Яка-б тоді й любов моя була, коли-б я покинув за для тебе тільки те, що можно легко кинути? Ні, моя панна, ні, моя радість, я не так кохаю! Батька, матір, рідний край – усе що є на світі дороге усе віддам за тебе, я ваш, я твій! Чого-ж ти ще хочеш?</p> <p>[5, с. 43].</p>

З монологу Андрія К. Ванченко-Писанецький знімає досить гострі заяви персонажа про відмову його ради панночки від батька, від своєї вітчизни України. Драматург вважав за недоцільне проголошувати ці найсвятіші слова навіть із вуст зрадника.

Обидва драматурги в наступних явах своїх п'єс подають зустріч Андрія з воеводою. Козак заявляє, що йому не треба від воеводи ніякої винагороди, крім панночки, на якій він хотів би одружитися на щастя і раювання. Марильця підтверджує вірність коханого полякам, бо він, мовляв мене над усе на світі її коха і всього ради неї зрікається. І коли воевода запитав: "І віри своєї?" Після цих слів М. Старицький подає репліку Андрія, сказану немов би про себе: "Віри? Ой, що зі

мною? Який солодкий туман огорта розум... якась отрута сповня моє серце... і в'яже волю" [4, с. 332]. Але слова Марильці: "Любий мій, коханий! (тихо). Я тебе наділю таким щастям..." і згода воєводи одружити молодих відволікають Андрія від сумнівів.

У розмові воєводи з комендантом фортеці Зарембою стає відомо, що Янкель таємно провів до фортеці декілька підвід та досвідчиків і наближається загін поляків, які допоможуть розбити з двох сторін козаків. Марильця перев'язує шарфом руку своєму соколу "на щастя в бою, на знищення ворогів, на щасливий поворот і єднання", а Андрій у цей час лама руки і припада до столу промовляє: "Що я чиню! Не тямлю, не знаю! На кого здіймаю меча? На яку погибель, козаче, ти шлеш свою долю? Ой, що ж се? Ні Запорожжя, ні таторів рідних, ні церков святих вже не побачу, не побачу ні неньки старої, ні своєї дорогої родини... Ох, а що ж станеться з сивим батьком? Вирве він з чола чуприну і прокляне і день, і годину, в яку породив сина на безчестя і віковичну погибель! (Рве на собі волосся)" [4, с. 334]. В останньому рядку М. Старицький використовує слова Гоголя, процитовані нами вище. Всього цього у Гоголя немає. У повісті Андрій залишається незламним, відданим полячці і ніякі сумніви не хвилюють його. М. Старицький намагається психологічно показати, що зрада нелегко дається Андрію, бо у нього ще залишилося щось з того. Що пов'язувало його з минулим. Але почуття перемагають.

Драматург К. Ванченко-Писанецький теж домислює ситуацію, яка проходить після зустрічі Андрія, панночки і сказаних Бульбенком слів, що він віддасть все, що є найдорожче для нього ради любові коханої. Андрій просить воєводу Бужинського продати йому свою дочку за дорогу ціну. І подальші слова засвідчують про остаточне падіння Бульбенка. "Я віддам за нею козацьку свою честь! Знай, що коли хочеш врятувати свій замок, то не гай часу, зараз відчиняй браму і виводь свої полки... тепер ще темно, всі курені козацькі, що на вхідній стороні обложили замок, сплять кріпким сном, бо всі п'яні! – якомога! Я сам поведу вас, і ми настигнем напасти ще до зорі! Хліба здобудеш доволі. А отряд полковника Заремби, що ішов до вас на підмогу, запорожці перебили! Ну, кажи ж тепер, віддаси мені дочку свою?" [5, с. 44]. К. Ванченко-Писанецький тут, як і М. Старицький, повністю відходить від гоголівського тексту, але намагається посилити падіння Андрія, який пішов на шлях торгівлі з воєводою ради придбання своєї коханої як якогось предмету, віддавши за це все найдорожче, що мав у своєму житті.

В кінці 3 дії в останній 10 яві К. Ванченко-Писанецький показує останню зустріч Людвіки і Андрія. Полька промовляє ласкаві слова

"О, мій милий, о мій дорогий лицар! Як маю дякувати тебе!", але Андрій не слухає її і немов несамовитий, починає оцінювати свій вчинок. Із його вуст звучить власний вирок: "Тепер пропав козак, навіки пропав! Пропав для усього козацького лицарства. Не побачу я вже більше ні Запоріжжя славного, ні батька рідного, ні нени, ні церкви Божої православної! Прощай, стара моя матусенько, прощай, братику мій любий! Прощай, батько. О, батьку, мій безталанний! Ти проклянеш і день, і час, в котрий породив на світ мене! Проклянеш і себе, що викохав на ганьбу усему козацькому чесному роду такого Ірода сина, як я! (Хлипаючи, пада на ослон, Людвіка піддержує його і обіймає)" [5, с. 45].

Четверта дія в обох п'єсах починається сценою розбору ситуації, коли (у Гоголя – Переяславський, у М. Старицького – Незамаєвський, а у К. Ванченка-Писанецького – Чигиринський та Каневський) козацькі курені були частково розбиті, а значна частина козаків забрана у полон польськими жовнірами, які пробралися у фортецю через п'янство козаків. У цю мить в повісті Гоголя та К. Ванченка-Писанецького промову перед козаками виголошує Кошовий, а у М. Старицького – Тарас Бульба. У різних авторів інтерпретація цієї промови здійснюється по-різному, що підтверджує порівняння текстів:

У Гоголя	У М. Старицького	У Ванченка-Писанецького
<p><u>Кошевой</u>: "Так вот что, панове братове, случилось в эту ночь. Вот до чего довел хмель! Вот какое поруганье оказал нам неприятель! У вас, видно, уже такое заведение: коли позволишь удвоить порцию, так вы готовы так натянуться, что враг Христова воинства не только снимет с вас шаровары, но в самое лицо вам начихает, так вы того не услышите" [3, с. 107].</p>	<p><u>Тарас</u>. Так ось що, панове-братове, скоїлось сю ніч, ось до чого привів анахтемський хміль! Ось яку наругу нам ворог вчинив. Прорвалось у місто кілька підвід і жовнірів; Незамаєвський курінь проспав. <u>Шило</u>. Вибач, пане отамане, трохи черкнули. <u>Тарас</u>. І я трохи винен, але у вас така поведенція, що коли дозволиш Михайлика витягти, то вже кожен ладен і корцями; та до того, що гонитель святого вояцтва не то що стягне штани з вас, а і в вашу пику начха, то й не почувете! [4, с. 335]</p>	<p><u>Кошовий Гуня</u>. (Стоїть меж козаками і держить слово. Всі понуро слухають). Казав, пани товариші, горілка не доведе нас до добра, так воно й сталося! От, яка біда стряслася цієї ночі! Люто посміявся над нами ворог, – нас обезчестили, побили ляхи! Половина чигиринського і каневського куренів перебита, а друга перев'язана і у полон забрана. Вони й не зщулись, як ворог на них напав, бо усі спали п'яні, жоден навіть не спручався, забрали як гурт баранів, ну,, а поки другі курині настигли підійти на</p>

		<p>підмогу, ляхи утікли і зачинились знов у фортеці. Та вже нічого казати, у нашого брата, запорожця, така чортова обиклесть, коли пити, так п'є вже до того, що не скоро прочуняється! А тоді забирай його хоч живого і тащи усе! А цього і не годилось би, пани брати, робити на війні, треба задержуватись від запою! А то хутко нам ворог буде чхати прямо в пику, а ми не почуєм! [5, с. 47–48].</p>
--	--	---

Короткий текст промови кошового у Гоголя майже повторює М. Старицький у п'єсі і значно розширює його за рахунок деталізації окремих фактів К. Ванченко-Писанецький. Найганебніша проблема пияцтва серед козаків зачіпається у тексті Гоголя двічі, коли автор описує Запорізьку Січ на початку повісті, і в цьому епізоді. Причина цього ганебного вчинку повторюється. І про це говорять у повісті Гоголя та в п'єсі М. Старицького курений отаман Кукубенко, а у драмі К. Ванченка-Писанецького – Тарас Бульба. Драматурги майже дослівно повторюють гоголівський текст діалогу. Правда, М. Старицький включає в розмову ще й Товкача, Шила, Кобзаря, які підтверджують справедливість слів Кукубенка. В п'єсі К. Ванченка-Писанецького діалог проходить в основному між кошовим отаманом Гунею та полковником Тарасом Бульбою.

Далі М. Старицький зміщує події, і після виступу Кукубенка та інших козаків подає промову Тараса (у повісті Гоголя її проголошує кошовий отаман Кирдюг) про події у Запорізькій Січі, на яку напали татари і пограбували скарби, а сім'ї полонили. І один із старійших козаків Шило пропонує залишити осаду Дубна і погнатися за татарами. На що Кукубенко (у Гоголя Тарас Бульба) не погоджується:

У Гоголя

Тарас. "Нет, не прав совет твой, кошевой!" сказал он: "Ты не так говоришь. Ты позабыл, видно, что в плену остаются наши, захваченные ляхами? Ты

У М. Старицького

Кукубенко: Ні, неправдива твоя рада, пане полковнику! Ти забув, либонь, що в Дубні знаходиться в'язнями кілька наших братів! Та щоб ми не

хочешь, видно, чтоб мы не уважили первого, святого закона товарищества, оставили бы собратьев своих на то, чтобы с них с живых содрали кожу или, исчетвертовав на части козацкое их тело, развозили бы их по городам и селам, как сделали они доселе с гетьманом и лучшими русскими витязями на Украине. Разве мало они поругались и без того над святынею? Что ж мы такое? спрашиваю я всех вас. Что ж за козак тот, который кинул в беде товарища, кинул его, как собаку, пропасть на чужбине? Коли уж на то пошло, что всякий ни во что ставит козацкую честь, позволив себе плюнуть в седые усы свои и попрекнуть себя обидным словом, так не укорит же никто меня. Один остаюсь!" [3, с. 123].

вважили першого закону товариства святого і кинули б на поталу та на катування товаришів, не визволивши їх з неволі? Щоб вони, наші брати, помираючи на страшній дратівлі, не пом'янули нас добрим словом? Який в біса з того козак, що кине товариша у біді? Та коли вже на те іде, що нехтуєте козацьку честь, що волите, аби вам всяк межи очі плюнув, так принаймні мені ніхто не вчинить догани: один-сам отут зостанусь" [4, с. 336].

На ці слова Кошового у повісті Гоголя відповідає старий козак, колишній кошовий отаман Бовдюг: "Пришла очередь и мне сказать слово, паны-братья!" – так он начал: "Послушайте, деда старого. Мудро сказал Кошевой, и, как голова козацкого войска, обязанный приберечь его и печись о его войсковом скарбе, мудрее ничего он не мог сказать. Вот что! Это пусть будет первая моя речь! А теперь послушайте, что скажет моя другая речь! А вот что скажет моя другая речь: Большую правду сказал и Тарас-полковник, – дай боже ему побольше веку, и чтоб таких полковников было побольше на Украине! Первый долг и первая честь козака есть соблюсти товарищество. Сколько не живу я на веку, не слышал я, паны-братья, чтобы казак покинул где или продал как-нибудь своего товарища. И те, и другие нам товарищи; меньше их или больше, – все равно, все товарищи, все нам дороги.

Так вот какая моя речь: те, которым милы захваченные татарами, пусть отправляются за татарами, а которым милы полоненные ляхами, и не хочется оставлять правого дела, пусть остаются. Кошевой по долгу пойдет с одной половиною за татарами, а другая половина выберет себе наказного атамана. А наказным атаманом, коли хотите послушать белой головы, не пригоже быть никому другому, как только одному Тарасу Бульбе. Нет из нас никого равного ему в доблести" [3, с. 124].

У зв'язку з тим, що в п'єсі М. Старицького події змішані і Тарас Бульба виступає як керівник війська, а не один із полковників, то слова Бовдюга в драмі автор вкладає в уста двох персонажів—Шила, який пропонує гнатись за татариним, щоб козаки погуляли у вільному полі, а "лежнями лежали, мов кабани ті у багнюці". Кукубенко, як вказано нами вище, пропонує зостатися. Підсумовуючи різні думки, Тарас заявляє: "Прийшла і наша черга. Слухайте ж, діти, мудро сказав Шило і про скарб військовий, і про татар, і про бусурманську неволю – ось що! І то моя перша річ! А тепер слухайте други: велику правду сказав і пан Кукубенко, продовж йому господь віку, щоб таких осавулів було у нас ще більше: найперший повин, найперша честь, у козака захистити од ворога товариство: і ці і там ті – наші товариші однакі, наше тіло, наша кров; і цих, і там тих нам однаково шкоди... Так не можна брати, нам нікого кидати в пригоді, не можна – тяжкий гріх!... Слухайте мою третю річ. Щоб не гаяти часу, добудемо ми місто, братів визволимо та вночі при світлі і рушимо мерщій за татарами. Так ось така моя рада і річ..." [4, с. 337]. І Тарас віддає наказ. Для цієї промови М. Старицький використовує слова, сказані Кошовим отаманом після домовленості розділити військо на дві частини. В основу промови драматург вкладає деякі слова Гоголя, які у повісті ідуть за промовою Кошового.

"Тарас: Спасибі, друзі! Така слухайте мого наказу! Розділяйтесь на три ватаги і становіться на три шляхи перед трьома брамами: перед головною брамою п'ять куренів перед меншими по три. Я із своїми достанусь на засаді тут, Титарівській курінь та Тимошівський з правого боку на підмогу, а Щербаківський і Стеблеківський – з лівого... Перевір кожен курінний своїх, поповни недостаць з запасу, та хай кожен козак оглядить добре зброю. Та ось що ще: коли який-небудь шинкар продасть козакові хоч півмихайлика оковитої чи меду, то будь я собачий син, коли не повішу того догори ногами. Ну, тепер з богом, до слави!" [4, с. 337].

У п'єсі "Тарас Бульба під Дубном" К. Ванченко-Писанецький після подій, які пов'язані з нічними пригодами, коли поляки сонних і п'яних козаків пов'язали, передає настрої запорожців, Тарас закликає дати полякам пам'яткового, щоб вони більше крадькома не нападали на п'яних людей. Курінний отаман Пилип Квач висловлює думку, що хтось доніс полякам, про п'яних козаків, які спали. Може це був польський розвідник, бо серед козаків такого ірода не могло бути. Остап же висловлює думку, що це міг бути жид. І усі закричали: "Смерть, смерть жидам! Це їх штука!" Тарас заспокоює козаків, зауважуючи власну необачність, не слід зганяти злість на жидах, а

треба побити ворога. І всі у п'єсі вигукують: "Ідемо на ляхів! За тобою, пане отамане, за тобою всі! Веди, веди нас! Смерть ляхам".

У Гоголя цієї сцени немає. К. Ванченко-Писанецькому необхідна вона була, щоб перейти до єврейської проблематики, яка присутня у повісті Гоголя. Пам'ятаємо сцену розправи над євреями запорожців на Січі і захват Тарасом Янкеля, який стане одним із важливих персонажів повісті, та інші епізоди, пов'язані з Дубно, куди євреї пробиралися, щоб займатися своєю торгівельною справою.

Свою присутність у фортеці Янкель пояснює тим, що хотів забрати борг хорунжого Галяндовича і разом з його загоном увійшов у Дубно.

До речі, М. Старицький же вказує на те, що саме Янкель допоміг полякам проникнути у фортецю. І це свідчення драматург вкладає в уста коменданта Дубно Заремби, який, доповідаючи воєводі заявляв: "Прорвалось кілька підвід і досвідчиків: жид Янкель провів" [4, с. 333]. Дещо по-іншому про зраду євреїв говорить К. Ванченко-Писанецький. Після закликів Тараса іти на ляхів, автор п'єси подає сцену, у якій присутній Янкель і його приятель Лейзор, які чули розмову козаків і бояться, що знову буде над ними розправа. Янкель наказує Лейзору: "Зараз біжи, якомога поспішай до замку, розкажи же пану воєводу і скажи, що козаків мало вже зосталось, тільки всього жменя. Нехай пан воєвода сам виходе в поле проти них і всіх гайдамаків може переплювати і зробить гіт ґешефт для себе!" [5, с. 50]. Лейзор боїться, але Янкель повідомляє йому, що "бачив пана воєводу цієї ночі, то він обіцяв за те, хто його оповістить: чи багато ще зосталось козаків – 100 дукатів, чуєш 100 дукатів? Ти візьмеш у нього гроші і віддаси мені. Поспішай же хутко, я сказав воєводу, що або сам прийду, або пришлю кого, коли все розізнаю! Ти тільки скажи, що прийшов від мене і тебе зараз впустять" [5, с. 510]. Янкель залишається і зустрічається з Тарасом Бульбою і сповіщає про Андрія, який знаходиться серед поляків.

У всіх трьох авторів ця розмова подається по-різному. У Гоголя вона побудована на чітких репліках, запитаннях і відповідях: "Андрія видел!" – вскрикнул Бульба: "Что ж ты, где видел его?.. в подвале?.. в яме?.. обещен?.. связан?.." На что Янкель отвечает, что Андрий находится среди поляков, одетый в "напличники в золоте и нарукавники в золоте, и зеркало в золоте, и шапка в золоте, и везде золото, и все золото. Так, как солнце взглянет весною, когда в огороде всякая пташка пищит и поет, и травка пахнет, так и он весь сияет в золоте. И коня дал ему Воєвода самого лучшего под верх; два ста червонных стоит один конь". Після цих слів Тарас Бульба, пише Гоголь,

"остолбенел" [3, с. 110]. Далі Гоголь подає повністю без авторських слів монолог Тараса і Янкеля. Тарас не хоче вірити словам Янкеля, ображає його різними словами.

Обробка діалогу Тараса і Янкеля у повісті і у драматичних творах різна, про що свідчить порівняльна характеристика:

У Гоголя
"Зачем же он надел чужое одеянье?"
"Потому что лучше, потому и надел... И сам разъезжает, и другие разъезжают; и он учит, и его учат. Как наибогатейший польский пан!"
"Кто ж его принудил?"
"Я ж не говорю, чтобы его кто принудил. Разве пан не знает, что он по своей воле перешел к ним?"
"Кто перешел?"
"А пан Андрий."
"Куда перешел?"
"Перешел на их сторону, он уж теперь совсем ихний."
"Врешь, свиное ухо!"
"Как же можно, чтобы я врал? Дурак я разве, чтобы враг? На свою бы голову я враг? Разве я не знаю, что жида повесят, как собаку, коли он соврет перед паном?"
"Так это выходит, он, по-твоему, продал отчизну и веру?"
"Я же не говорю этого, чтобы он продавал что: я сказал только, что он перешел к ним."
"Врешь, чортов жид! Такого дела не было на

У М. Старицького
Тарас (не розуміючи).
Навіщо ж він чуже убрання надів?
Янкель. Бо воно краще, для того і одяг. Якби мені таке дали, то й я б одяг, ой вей, ще як би одяг, – антик!
Тарас (хмуро). Хто ж могло сина примусив?
Янкель. Або я кажу, що примусив? По своїй охоті, по своїй волі... Хіба пан не зна, що він до ляхів перейшов?
Тарас. Хто перейшов?
Янкель. А пан Андрий!
Тарас. Куди, куди перейшов?
Янкель. До панства; він тепер зовсім їхній.
Тарас (наступає). Брешеш, свиняче вуха!
Янкель (злякано). Як же можна, щоб я брехав?
Тарас. Так це виходить по-твоему, що він про-дав отчизну і віру?
Янкель. Я ж не кажу того, пане, а тільки, що до ляхів перейшов.
Тарас (скажено). Брешеш, чортів сину! Такого вчинку ще не було на християнській землі! Ти клеплеш!
Янкель (тремтить). Хай бур'яном заросте хати

У К. Ванченка-Писанецького
Тарас. Та що ти, жидюго, верзеш? Який польський кунтуш? На що б то він одягнув його?
Янкель. Та, бачите, він те-пер там у ляхів, щось дуже великий пуритц!
Тарас. Я нічого не второпаю! Кажи ти, бісів сину, толком! Що ти верзеш за нісенітницю?
Янкель. Я кажу настоящу правду, не верзу... А хіба пан полковник не знає, що пан Андрий вже тепер держить сторону Польщі?
Тарас. Як?! (Стовбенів).
Янкель. Далибуг, правда!
Тарас. Щоб моя дитина?... щоб мій син... козак? Та я тебе вб'ю, проклятий жиде! Ти брешеш, чортів сину!.. (Кидається до нього).
Янкель. Ай, ай, вей-мір! Як можно, щоб я брехав! Хай мойому батькові не буде щастя на тому світі, коли я брешу!
Тарас. Як?!... Щоб син Тараса Бульби квапився на таке діло?
Янкель. Далибуг, їй-Богу, так!
Тарас. Щоб він продав Христову віру і батьківщину?

християнської землі! Ты путаешь, собака!

"Пусть трава порастет на пороге моего дома, если я путаю! Пусть всякий наплюет на могилу отца, матери, свекора, и отца моего и отца матери моей, если я путаю. Если пан хочет, я даже скажу, и отчего он перешел к ним".

"Отчего?"

"У воеводы есть дочка-красавица. Святой боже, какая красавица!"

Здесь жид постарался, как только мог, выразить в лице своем красоту, расставив руки, прищурив глаз и покрививши на бок рот, как будто чого-нибудь отведавши.

"Ну, так что же из того?"

"Он для нее и сделал всё, и перешел. Коли человек влюбится, то он всё равно, что подошва, которую, коли размочишь в воде, возьми, согни, – она и согнется". Крепко задумався Бульба. Вспомнил он, что велика власть слабой женщины, что многих сильных погубляла она, что податлива с этой стороны природа Андрия; и стоял он долго, как вкопанный, на одном и том же месте.

"Слушай, пан, я всё расскажу пану", говорил жид: "Как только услышал я шум и увидел, что

моєї поріг, коли я кпелю! У воеводи є дочка красуня... Ой вей, яка красуня! (Цмока).

Тарас. Ну так що ж? Та не цмокай мені лизнем, бо вирву.

Янкель. Він для неї і перейшов: коли чоловік закохається, то все одно що мокра підошва.

Тарас (скрегоче зубами). А жінка – чортяча спокуса! Багато в світі душ погубила.

Янкель. А так! Слухайте ж, пане. Коли ускочив я до воеводи у двір, то всі гомонять, що незабаром весілля буде пана Андрия з воеводівною, як тільки проженуть запорожців, що пан Андрий присягав їх прогнати.

Янкель. Далибуг, так. Я його бачив власними очима... Він такій тепер бучний лицар-воєва! Сто дукатів коштує одна зброя, увесь чисто в золоті і гапмазах, аж горить!... А щоб ви бачили, як він гарно муштрує польських солдатів! Тарас. (Збентежений). Та брешеш, брешеш, проклятий Юдо! Не можна бути, щоб хрещена дитина продала віру? Як би він був турок, або невіра. ... Ні, не може він цього зробити! ніколи не зможе!

Янкель. Як пан хоче, то я скажу і для чого він перейшов до ляхів?

Тарас. (Не при собі). Ну?

Янкель. У пана Дубенського воеводи є дочка, дуже гарна... Там така гарна, ай, вей-мір, просто настоящій цимес! То пан Андрий за для неї усе зробив... Я питав у воеводи і у людей, кажуть, вже і весілля у них буде, якщо проженуть запорожців від замка. А пан Андрий обіцяв їм скоро звоювати козаків і прогнати відціля...

Тарас. (Гнівно). Брешеш, брешеш! Мовчи! Я тебе вб'ю як собаку, проклятий Богом чоловік! Сатано! Геть від мене, бо тут тебе і чорт злиже!

Янкель. (З жахом утік). Ой, вей-мір, вей-мір!

(Пальба і гвалт чутно усе більше і більше)

[5, с. 54–55].

проходят в городские ворота, я схватил на всякий случай с собой нитку жемчуга, потому что в городе есть красавицы и дворянки, а коли есть красавицы и дворянки, сказал я себе, то хоть им и есть нечего, а жемчуг всё-таки купят. И как только хорунжего слуги пустили меня, я побежал на воеводин двор продавать жемчуг и расспросил всё у служанки-татарки.

"Будет свадьба сейчас, как только прогонят запорожцев. Пан Андрий обещал прогнать запорожцев."

"И ты не убил тут же на месте его, чортова сына?" вскрикнул Бульба. "За что же убить? Он перешел по доброй воле. Чем человек виноват? Там ему лучше, туда и перешел".

"И ты видел его в самое лицо?"

"Ей-богу, в самое лицо! Такой славный вояка! Всех взрачней. Дай бог ему здоровья, меня тотчас узнал; и, когда я подошел к нему, тотчас сказал..."

"Что ж он сказал?"

"Он сказал, – прежде кивнул пальцем, а потом уже сказал: "Янкель!" А я: "Пан Андрий!" говорю. "Янкель! скажи отцу,

Тарас. I ти не вбив на місті того бісового сина?

Янкель. За віщо? Де ліпше – чоловік туди переходить.

Тарас. I ти бачив його у вічі?

Янкель. Їх бін а їд, в вічі!

Такий славний вояка!

Дай йому боже здоров'я!

Мене зараз позвав і каже...

Тарас (ледве тримається). Що ж він, сатана, каже?

Янкель. Що-о? Перш кивнув пальцем, а потім каже: "Янкель". А я: "Па-

скажи брату, скажи ко- не Андрію!" А він: "Ска-
закам, скажи запорож- жи батьку, скажи брато-
цам, скажи всім, что ві, скажи козакам, скажи
отец – теперь не отец запорожцям, скажи всім,
мне, брат – не брат, що батько мені не бать-
товарищ – не товарищ, ко, брат не брат, това-
и что я с ними буду риш не товариш, що з
биться со всеми. Со ними я буду битись, з
всеми буду битись!" усіма битись..."
"Врешь, чортов Иуда!" Тарас (до нього скаже-
закричав, вышед из се- но). Брешеш, іудо! Бре-
бя, Тарас: "Врешь, соба- шеш, собако! Я тебе
ка! Ты и Христа распял, вб'ю, сатаню, розчавлю,
проклятый богом чело- як жабу смердючу!
век! Я тебя убью, сата- [4, с. 139–140].
на! Утекай отсюда, не
то – тут же тебе и
смерть!" И сказавши это,
Тарас выхватил свою
саблю" [3, с. 112].

Порівнюючи прозовий текст і драматичні твори, помічаємо, що М. Старицький майже повністю повторює Гоголя. К. Ванченко-Писанецький відходить від тексту повісті. Він не включає в драму слова Андрія, які він сповіщає Янкелю і які той передає Тарасу: "Янкель! Скажи отцу, скажи брату... что отец – теперь не отец мне, брат – не брат...", які відіграють важливу роль у розкритті образу Андрія і його зради. Переказуючи чи доповнюючи своїми словами текст повісті, автор цим збіднює гоголівську думку, знімає напругу. Хоча в цілому обидва драматурги передали напруженість ситуації, стан старого Тараса, який довідався про зраду сина.

Слід звернути також на сцену, яка передає стан Тараса після почутих слів Янкеля. У Гоголя: "Тарас вовсе не гнался за ним [Янкелем – Г.С.], размыслив, что неразумно вымещать запальчивость на первом подвернувшемся.

Теперь припомнил он, что видел в прошлую ночь Андрія, проходившего по табору с какой-то женщиною, и поник седою головою, а всё еще не хотел верить, чтобы могло случиться такое позорное дело, и чтобы собственный сын его продал веру и душу" [3, с. 113].

Драматурги ці роздуми Тараса виділяють в окрему яву, коли Бульба після розмови з Янкелем залишається сам. Порівняємо і з'ясуємо, на що звертають увагу драматурги:

У М. Старицького

Тарас. Держіть його! Держіть ірода! (Пауза). А! що се? Брехня!! Але жид не зважився б... А!! (Кида об землю шапку). Невже правда? О! будь же проклята та година, коли тебе мати з'явила, щоб до кінця світу гидувала твоїм іменем! То я породив такого гада, якого і на світі не бувало? То я батько такому чортячому виплідку? Прокляття! Правди, я дізнаюсь правди! (Заходить в розпачі) [4, с. 340].

У К. Ванченка-Писанецького

Тарас. (Сам, мов громом прибитий). Боже, що ж це діється? Так, так... щось схоже... З якоюсь бабою... Пам'ятаю... пам'ятаю!... Ач, чортова дитина, таки взяла своє! Породив же тебе сатана на покусу і ганьбу усему роду хрещеному! Продав віру і душу,.. продав батьківщину і товариство! – О-о! Тарасе, Тарасе, – до чого ти дожив? Зганьбив він твою честь козацьку! Тепер баби і діти маленькі знущатимуться надо мною, будуть показувати пальцями, що я, старий поганець, породив на світ такого ірода! А! Так не буде ж над ним мого батьківського благословення. Прокляте на його голову тут і там! Хай вся кров, що пролилась і дідами і батьками нашими за віру православну і рідний край, виступить із землі і потопить проклятого недовірка! – (Пада хлипаючи додолу). О, Боже, Владико Небесний! За що Ти мене так тяжко караєш?.. [5, с. 55–56].

У М. Старицького Тарас Бульба у розпачі проклинає ту хвилину, коли відбулося зародження сина. Але якась іскра недовіри ще є у Бульби, і він сподівається, що дізнається правди.

К. Ванченко-Писанецький намагається передати стан Тараса, для якого звістка про зраду Андрія була мов грім серед ясного неба. Драматург підсилює роздуми Бульби нагадуванням того, що його рідний син продав батьківщину і товариство, зганьбив весь християнський рід, батьківську і козацьку честь. Зраду Андрія драматург подає як явне, і це знесилює Тараса. Монолог Тараса можна було б трохи скоротити останню його часину, і він би був динамічніший і більш точний до стану героя.

Далі у Гоголя іде досить яскрава сцена сварки козаків і поляків під стінами Дубно, коли шляхтичі глузують із козаків, виводять полонених посоромлених на стіни фортеці. Драматурги від цієї сцени відмовляються і зосереджують увагу на підготовці битви з поляками.

Гоголь детально описує польський загін, який вискочив із воріт фортеці. Кошовий отаман запорожців віддавав військовій розпорядження,

і бій закипів. Автор повісті яскраво малює бойову операцію, показує, як хоробро борються козаки, але втрати були немінучі. Гоголь емоційно передає ці військові сутички, використовуючи прийоми романтизму, патетичну лексику. В центрі уваги у цьому епізоді посідає Остап, який мужньо поводить себе у бойовій ситуації і якого замість Бородатого, що загинув на полі бою, обирають курінним отаманом.

У Гоголя після опису цього бою, який закінчився перемогою козаків, іде розповідь про поділ полків на дві половини: одні залишаються під Дубно, а інші ідуть мстити татарам, які розграбували Січ. Автор повісті подає яскраві описи козаків, порівнюючи їх з орлами, говорить про їх мужню і трагічну долю, коли після кровавої битви все поле було покрите їх білими кістками, щедро омитими козацькою кров'ю.

Але автор упевнений, що "не погибнет ни одно великодушное дело и не пропадет, как малая порошинка с ружейного дула, козацкая слава. Будет, будет бандурист, с седою по грудь бородою, а может, еще полный зрелого мужества, но белоголовый старец, вещий духом, и скажет он про них свое густое, могучее слово. И пойдет дыбом по всему свету о них слава, и все, что ни народится потом, заговорит о них" [3, с. 130–131].

Гоголь сповіщає, що ніхто у фортеці не знав про зміну, яка сталася у війську запорожців, але жиди, довідавшись про це, донесли полякам, про справжній стан у якому опинилися запорожці.

Тарас Бульба, обраний Кошовим, виголошує свою знамениту промову про товариство. Ці події драматурги подаючи у своїх п'єсах раніше, на що ми вже звертали увагу.

Подальші події, які співпадають у п'єсах з гоголівською повістю, це опис підготовки та самого наступного бою.

Гоголь детально описує бій, у якому проявляють свою мужність козаки.

"Как же вскинулись козаки! Как схватились все! Как закипел куренной атаман Кукубенко, удививши, что лучшей половины куреня его нет! Разом вбился он с остальными своими незайновцами в самую середину. В гневе иссек в капусту первого попавшегося, многих конников сбил с коней, доставши копьем и конника и коня, пробрался к пушкарям и уже отбил одну пушку. А уж там, видит хлопочет уманский куренной атаман, и Степан Гуска уже отбивает главную пушку. Оставил он тех козаков и поворотил с своими в другую неприятельскую гущу" [3, с. 135].

Гоголь у своєму описі битви звертає увагу на поведінку, як отаманів, так і рядових запорожців, які перед смертю проголошують гасла: "Прощайте, паны братья, товарищи! Пусть же стоит на вечные

времена православная Русская земля и будет ей вечная честь!" (Мосий Шило), "Пусть же пропадут все враги, и ликует вечные веки Русская земля!" (Степан Гуска), "Не жаль расставаться с светом. Дай бог и всякому такой кончины! Пусть же славится до конца века Русская земля!" (Бовдюг) [3, с. 137–139]. Тарас Бульба підбадьорює козаків: "Что паны? Есть ли еще порох в пороховницах? Крепка ли еще козацкая сила? Не гнутся ли еще казаки!" І отримавши відповідь:

"Есть еще, батько, порох в пороховницах; еще крепка козацкая сила; еще не гнутся казаки" їде далі".

Сам характер опису бою у Гоголя носить емоційний, ніж стратегічний. Він хвилює, він збуджує читача, наповнюючи його стан патріотичними почуттями. У описі бою багато окличних речень, високої лексики: "И вылетела молодая душа. Подняли ее ангелы под руки и понесли к небесам" тощо. За всіма ознаками це романтизований опис, у якому автор більше звертає увагу на козаків, які проявляють свою волю і любов до Вітчизни, до козацької звитяги. І далі Гоголь переключає увагу на загін поляків Тарас раптово побачив свого сина Андрія, який ударами шаблі розчищав собі дорогу. "Остановился старый Тарас и глядел на то, как он чистил перед собой дорогу, разгонял, рубил и сыпал удары направо и налево. Не вытерпел Тарас и закричал: "Как?.. Своих, чёртов сын, своих бьешь?.." Но Андрий не различал, кто перед ним был, свои и другие какие и ничего не видел он. Кудри, кудри он видел, длинные, длинные кудри и подобную речному лебедю грудь, и снежную шею, и плечо, и все, что роздано для безумных поцелуев" [3, с. 142–143].

Тарас Бульба просить козаків заманити Андрія до лісу. І Андрій, у якого закипіла по всіх жилах молодецька кров, не помітив засади і опинився перед батьком: "Чья-то сильная рука ухватила за повод его коня. Оглянулся Андрий: перед ним Тарас! Затрясся он всем телом и вдруг стал бледен..." [3, с. 142]. І далі у Гоголя їде ліричний відступ, що носить порівняльний характер про школяра, який опинився у непідходящий момент перед учителем. І спадає з нього безсила ярість: "И видел он перед собою одного только страшного отца". "Ну, что ж теперь мы будем делать?" сказал Тарас, смотря прямо ему в очи. Но ничего, умел на то сказать Андрий и стоял, усупивши в землю очи. "Что, синку, помогли тебе твои ляхи?" Андрий был безответен: "Так продать? Продать веру? Продать своих? Стой же, слезай с коня!". Покорно, как ребенок, слез он с коня и остановился ни жив, ни мертв перед Тарасом. "Стой и не шевелись! Я тебя породил, я тебя и убью", – сказал Тарас и, отступивши шаг назад, снял с плеча ружье. Бледен, как полотно, был Андрий; видно было, как тихо шевелились

уста его, и как он произносил чье-то имя; но это не было имя отчизны, или матери, или братьев – это было имя прекрасной полячки. Тарас выстрелил" [3, с. 143].

Як же цей непростий, напружений драматичний сюжет розкрили драматурги у своїх п'єсах?

М. Старицький після розмови Тараса з Янкелем засвідчує, що брама відчинилась і Тарас Бульба звертається до козаків: "Хлопці! Діти мої! Віддячимо тепер за стоянку вражим синам!" На що Остап відповідає: "Не бійся, батьку, знатимуть нас!"

На сцені Остап, Тарас, Товкач, Шило, Кукубенко, Заремба, поляки, козаки. Розігрується битва, Заремба кинджалом б'є Шила, який вмираючи промовляє слова: "Прощайте, пані-брати, товариші! Хай до кінця світу стоїть наша славна Україна і хай буде їй вічна слава!". Гине від кулі Кобзар, проговоривши слова: "Ой, під саме серце! Не жаль і вмерти! Дай всякому такого кінця... на вічну славу нашій Україні!" [3, с. 341]. І тут же чуються голоси: "Зрада! Зрада!.. Андрій Бульбенко наших б'є. З ляхом накладає". Тарас звертається до козаків, щоб вони заманили сюди Андрія. Всі побігли зі сцени, залишився лише Тарас, який говорить сам до себе: "Так, значить, правда! До мене всі чорти-зрадники! Радійте вашому батькові! Вирвіть чуприну мені, плюньте у вічі, всі чесні, всі вірні сини! А! Стій же! Жди мого суда!" [4, с. 342].

Порівняно з гоголівським текстом ця сцена дещо збіднена. Замість слів, проголошених Тарасом: "Что паны? Есть ли еще порох в пороховницах? Крепка ли еще козацкая сила? Не гнутя ли еще козаки?" – звучить коротка репліка: "А що, дітки?" Зменшена кількість і передсмертних звертань козаків. Правда М. Старицький замінює у звертаннях слова "Русская земля" на Україну, що надавало фразі національний характер і відтворювало боротьбу українського народу за свободу своєї Батьківщини.

Короткою є і ява 7 п'єси, де проходить зустріч Андрія і Тараса. На сцену вибігає за двома козаками Андрій і помічає батька, який кричить: "Стій, зраднику! Ну, що ж тепер нам чинити? Чи помогли, тобі, синку, ляхи?"

Андрій лише й промовив: "Батьку!", коли Тарас відверто говорив у обличчя сину гоголівськими словами: "Так продати, продати віру, продати своїх? А? Стій, не ворушись! Я тебе породив, я тебе і уб'ю!".

Андрій у цей час промовляє ім'я Марильці і слово "прощай". У ремарці М. Старицький зазначає: "Тарас стріляє. Андрій падає. Довга пауза".

У повісті Гоголя далі ідуть слова: "Как хлебный колос, надрезанный серпом, как молодой барашек, почувавший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова. Остановился сыноубийца и глядел долго на бездыханный труп. Он был и мертвый прекрасен: мужественное лицо его, недавно исполненное силы и непобедимого для жен очарованья, все еще выражало чудную красоту; черные брови, как траурный бархат, оттеняли его побледневшие черты, "Чем бы не козак был?" – сказал Тарас: "И станом высокий, и чернобровый, и лицо, как у дворянина, и рука была крепка в бою? Пропал, пропал бесславно, как подлая собака!"

М. Старицький вкладає в уста Тараса лише тришки змінені останні слова процитованого тексту.

К. Ванченко-Писанецький із цього великого тексту гоголівської повісті майже нічого не використовує. У 7 яві козак Петренко, вбігаючи на сцену сповіщає полковникові Бульбі, що "ляхи висипали з брами замка", що знову напали на наших в росплох". Старий запорожець Бородавка доносить Тарасу, що "Андрій, твій син, веде на нас ляхів!" Бульба просить Петренка піти за Андрієм і доставити його до нього живого.

У 8 яві Тарас весь у гніві. І тут Петренко сповіщає, що пригнав Андрія живим.

Тарас залишається на сцені один на один із Андрієм; промовляє: відомі гоголівські слова: "Що синку? Помогли тобі твої ляхи? Так продати віру і честь козацьку?! Проклят же той день і час, в який родився ти на світ! Ти думав, що віддам кому-небудь дитину свою? Ні, як тебе породив, я тебе й вб'ю! Стій не ворущися і не проси у Господа Бога прощення; за таке діло не прощають на тому світі! Пропадай собако!" (Отступає трохи, прицілюється і пале з мушкета). – Андрій (падає, промовляючи): "Господи прости мене! Людвіка... (помер)".

Тарас підійшов і з жалем дивиться на нього, говорить: "А чим не козак був? І рослий і чорнобровий, і лице, як у пана якого, і рука кріпка в бою, – пропав, пропав, без слави!"

Цей текст майже повністю співпадає з гоголівським з деякими словесними змінами, уточненнями, як це і вимагає драматичний твір.

У подальшому в тексті повісті йде розповідь про те, як Остап, що їхав до Тараса, запитує: "Батько, что ты сделал? Это ты убил его?" І той зізнається: "Я, сынку", кивнувши головою. Пристально поглядел мертвому в очи Остап. Жалко ему стало брата и проговорил он тут же: "Предадим же, батько, его честно земле, чтобы не поругались над ним враги и не растаскали бы его тело хищные птицы".

"Погребут его и без нас!" – сказав Тарас: "будут у него плакальничи и утешничи!"

И минути две думал он, кинуть ли его на расхищенье волкам – сыромахам, или пощадить в нем рыцарскую доблесть, которую храбрый должен уважать в чем бы то ни было" [3, с. 142]. Але у цей час Тарасу сповістили, що наступають поляки, і Тарас разом з Остапом ринулись у бій.

М. Старицький відтворює цей епізод у п'єсі. Він чітко будує діалог: "Остап (подбіга до трупа). Андрію, брате! Мертвий! Хто ж це? Батько? Тарас. Я?

Остап. За віщо?

Тарас. За зраду?" [4, с. 342].

Остап пропонує поховати брата, на що Тарас відповідає: "Поховають його і без нас! Знайдуться йому і голосильничи, і жалібничи". І тут же добавляє текст, якого немає в останній редакції повісті: "(Сказано) Ні, я знайду її, оту красуню, що погубила мою дитину. За мною, на мури! Справимо поминки по Андрієві". Остап підтримує батька: "До помсти за брата! До помсти!"

Четверту дію М. Старицький завершує сценою, у якій козаки сповіщають Тарасу, що багато вже козаків побито, а останні хочуть йому подивитися у вічі. Тарас дає розпорядження Остапу підійти до поляків з одного боку, а він відсіче їх з іншого.

із ремарки ми довідуємося, що Остап врізається в юрбу ляхів, але інша прийшла на допомогу й оточила його. Тарас закликає козаків допомогти, а Остапу не піддаватись. Але Остапа пов'язали. і тільки й промовив Тарас свої останні слова: "Остапе, ех, Остапе!" і упав під кленом.

Четверту і останню дію в п'єсі К. Ванченко-Писанецький завершує двома явами. У 10-й яві січовик Лагода і курінний отаман Семен Сорока сповіщають Тарасу, який був відсутній через зустріч з Андрієм, що загинули старий запорожець Бородавка і курінний отаман Квач, що "Втомилась козацька сила! – Остапа, твого сина забили! Остапа згубили". На що Тарас відповідає: "Остапа! Мого Остапа забили (До трупа Андрієвого) Чи чуєш ти? Це ти стратив свого брата! Ляхи твої його доконали! Тепер я сам зостався, сам!"

Драматург, щоб завершити п'єсу, відходить від гоголівського тексту повісті і завершує ще одним видуманим епізодом. На сцену вибігають панночка і татарка, які помітили тіло Андрія, і Людвіка кидається до нього, промовляючи слова: "Мертвий! Андрій! Андрій! Сокіл мій, ясний! Забили... згубили (хлипаючи, припада)". І в цей час Тарас хватає її за руку і відпихає від Андрія, промовляючи: "Геть

гадюко! Це ти, ворожа дочка, погубила його! Так здихай же і ти, як собака! (проткнув її ножем)". Січовик Ладога сповіщає, що "ляхи нас одрізали від своїх і гонять! Скорій до човнів, до човнів!" Але Тарас замешкався через люльку, яку загубив, і його схопили ляхи. Так завершує К. Ванченко-Писанецький мелодраматичну останню сцену і п'єсу взагалі.

Драматург, ніби поспішав, щоб завершити трагічну історію Тараса Бульби і його синів Остапа і Андрія, відійшов від гоголівського тексту і перевів кінцівку помсти Тараса за сина Андрія та польку, вбиваючи її, і цим ослабив ідейну спрямованість боротьби козаків проти польської шляхти.

І все-таки інсценізація К. Ванченка-Писанецького в основному розкрила зміст гоголівської повісті, хоча ж автор більше концентрував увагу на любовній лінії, зраді Андрія, яка призводить до загибелі брата Остапа, козаків, а згодом і батька Тараса. Образ Андрія поданий не стільки в реалістичному плані, скільки в романтичному – від юнака, який став запорізьким козаком і вступив на шлях боротьби проти шляхти за свободу рідного краю, і до зрадника, овіяного романтичним коханням до панночки з ворожого стану, яке стало сенсом його життя. Саме цим і пояснює драматург трагедію Андрія. Вбивши Людвіку, Тарас ніби добивається справедливості. Покарані син-зрадник і та, яка довела його до цього. Але боротьба за Вітчизну жорстока. За її свободу гинуть кращі, і драматург спрощуючи ситуацію і скорочуючи гоголівську розповідь, показує в коротких явах кінця п'єси смерть спочатку Остапа, а потім і Тараса.

М. Старицький також продовжує у трьох наступних діях відтворювати сюжет повісті Гоголя, пов'язаний з подальшою долею Тараса і Остапа.

Гоголівський текст X розділу повісті слідує за описом битви з поляками і захопленням Остапа у полон, словами "Долго же я спал! – сказал Тарас, очнувшись, как после трудного хмельного сна, и стараясь распознать окружавшие его предметы. Странная слабость, одолевала его члены" [3, с. 145]. Товкач нагадує Тарасу, як його уже декілька днів всього порубаного, прив'язаного до сідла перевозив, тікаючи від поляків. "Хоть неживого, да довезу тебя! Не допущу, чтобы ляхи поглумились над твоей козацкою уродой, на куски рвали бы твое тело да бросали его в воду. Пусть же, хоть и будет орел высмыкивать из твоего лба очи, да пусть же степовой, наш орел, а не ляхский, не тот, что прилетает из польской земли. Хоть неживого, а довезу тебя до Украины!" [3, с. 146]. Товкач довів Тараса до Запорізької Січі і почав його лікувати різними травами та різними ліками.

"Лекарства ли или своя железная сила взяла верх, только через полтора месяца стал на ноги" [3, с. 146].

Гоголь детально описує як Тарас, залишившись без дітей, соратників по боротьбі, які загинули у сутичці з татарами та поляками, приходив до свідомості. Але все це давалось важко. Все, що діялося на Запоріжжі, уже не цікавило його. "Он уходил в луга и степи, будто бы за охотою, но заряд его остался невыстреленным. И, положив ружье, полный тоски, садился он на морской берег. Долго сидел он там, понутив голову и все говоря: "Остап мой! Остап мой! Перед ним сверкало и расстилалось Черное море; в дальнем тростнике кричала чайка; белый ус его серебрился, и слеза капала одна за другою.

И не выдержал наконец Тарас. "Что бы ни было, пойду разведать, что он: жив ли он? в могиле? или уже и в самой могиле нет его? Разведаю во что бы не стало!" [3, с. 148].

І через тиждень він уже опинився у місті Умані, де зустрівся з євреєм Янкелем, якого просив відвезти непомітно до Варшави. В п'єсі події спочатку відбуваються у будинку єврея Янкеля.

Саме з цього епізоду і продовжує М. Старицький розкривати долю Тараса Бульби. У п'єсі три перші яви п'ятої дії розповідають про сім'ю Янкеля, в будинок якого приходять польський гайдук і розповідає про те, що завтра мають страчувати козаків і серед них Бульбу. Співставляючи факти, Янкель говорить, що це будуть карати Остапа, бо Тарас загинув. Але гайдук заявляє, що Тарас Бульба живий і наносить багато шкоди полякам, а тому урядом оголошено винагороду у дві тисячі дукатів тим, хто спіймає Тараса чи вкаже, де він знаходиться. Жадність жидків тягне до зради, але Янкель пам'ятає про те, що Тарас колись врятував його від смерті.

У цей час як пішов гайдук, до будинку входить Сруль, син Янкеля, разом з Тарасом. І Сруль словами із повісті Гоголя розповідає, як передбачалось везти Тараса на возі, спочатку у бочці з-під горілки, а потім закладеним таранею і, нарешті, обкладеним цеглою.

Тарас дає Янкелю дві тисячі золотих, щоб той допоміг йому зустрітися з сином Остапом, якого поведуть на страшні муки. Жиди радіють цій сумі, бо Тарас обіцяє після повернення з зустрічі з Остапом ще дати три тисячі. А якщо жиди допоможуть виручити Остапа, то Тарас обіцяв дати ще двадцять тисяч. (У повісті 12). Євреї по-жидівськи забелькотали своєю мовою, радіючи отримати таку винагороду. Янкель запрошує найрозумнішого жида Мардухайя, щоб обговорити пропозицію Тараса.

Всі переговори з жидами Тарас веде в повісті у Варшаві, а у п'єсі під Дубно. М. Старицький намагається використати репліки персонажів,

які вони промовляють у повісті. Мардухай (у повісті Соломон, хоча серед трьох жидів діє і Мардухай) обіцяє: "Все для ясного пана зроблю, світ виверну. А коли ми та бог захочемо, то все буде як треба!" [4, с. 350].

Гоголь описує як Тарас, переодягнутий у графський одяг, і Янкель пробиралися через місто, а потім казарми і підземелля, щоб зустрітися з Остапом. Але побачення зривається, бо Тарас не отримує образ, які сиплються з боку гайдука на адресу козаків.

Порівняємо ці репліки, виголошені у повісті та п'єсі:

У Гоголя

"Прошу пана оказать услуги! Произнес жид: вот князь пришел из чужого края, хочет посмотреть на козаков. Он еще сроду не видел, что это за народ козаки" "Я не знаю, ваша ясно вельможность", – говорил Гайдук: зачем вам хочется смотреть их. Это собаки, а не люди. И вера у них такая, что никто не уважает".

"Врешь ты, чортов сын!", – сказал Бульба: "Сам ты собака! Как ты смеешь говорить, что нашу веру не уважают? Это вашу еретическую веру не уважают!" "Эге, ге!", – сказал гайдук: "а я знаю, приятель, кто ты: ты сам из тех, которые уже сидят у меня. Пстой же, я позову сюда наших".

Тарас увидел свою неосторожность, но упрямство и досада помешали ему подумать о том, как бы исправить ее. К счастью, Янкель в ту же минуту успел подвернуться.

"Ясновельможный пан! как же можно, чтобы граф, да был козак? А если бы он был козак, то где бы он достал такое платье и такой вид графский?" "Рассказывай себе..." и гайдук уже растворил было широкий рот свой, чтобы крикнуть.

"Ваша королевское величество! молчите! Молчите, ради бога!" закричал Янкель: "Молчите! Мы уже вам за это заплатим так, как еще никогда и не

У М. Старицького

Янкель. Прошу пана..., це ж ми от їх милость грабя з далекого краю хоче поглянути... хоче поглянути на козаків... зроду не бачив...

Гайдук. З охотою... тільки ясний грабя, нема нічого цікавого, то собаки – не люди, і віра у них така, що ніхто, не поважа її.

Тарас (із запалом) Брешеш ти, чортів сине! Сам ти собака! Хто сміє на нашу віру лихе що сказати?

Гайдук. Еге-ге-ге! Он що! Так я знаю, приятелю, хто ти! З тих, що там сидять у мене? Га! Ось я гукну!

Янкель (кидається) Ясновельможний пане, я пану, щоб ясний грабя... (до Тараса тихо) Ой пане, пане.

Тарас. Ех, урвалося! (стиска кулака)

Гайдук. Ось я вас грабем (хоче кричати).

видели; мы давали вам два золотых червонца".

"Эге! Два червонца! Два червонца мне ни по чем; я цырюльнику даю два червонца за то, чтобы мне только половину бороды выбрел. Сто червонных давай, жид!"

[3, с. 159]

Янкель. Ваше крулевство, ваша величність, пробі! Ми пану запла- тимо!

Гайдук. Сто дукатів, не то зараз гукну!

Янкель. Ой вей! Нащо так багато?

Гайдук. Ані шеляга!

[4, с. 354]

Якщо у повісті Гоголя всі ці події відбуваються у підземеллі, то у п'єсі М. Старицького – під стінами брами.

Далі Гоголь описує площу, на якій зосередилось багато людей, серед них м'ясник зі збройним майстром, молодий шляхтич, гвардійці та представники соціальних верст населення. Репліки цих персонажів М. Старицький відтворює у третій яві шостої дії, добавляючи при цьому натуралістичні розповіді різника про шматування тіла (цього нема у повісті). Без прозових гоголівських характеристик репліки у п'єсі сприймаються дещо збідненими.

Вражають читача і ліричні відступи в повісті "Что чувствовал старый Тарас, когда увидел своего Остапа? Что было тогда в его сердце? Он глядел на его из толпы и не проронил ни одного движения его. Они приблизились уже к лобному месту. Остап остановился. Ему первому приходилось выпить эту тяжелую чашу. Он глянул на своих, поднял руку вверх и произнес громко: "Дай же, боже, чтобы все, какие тут ни стоят еретики, не услышали, нечестивые, как мучится христианин! Чтобы ни один из нас не промолвил ни одного слова!" После этого он приблизился к эшафоту.

"Добре, синку, добре!" – сказав тихо Бульба уставив в землю свою седую голову.

Палач сдернул с него ветхие лохмотья; увязали руки и ноги в нарочно сделанные станки, и...

Не будем смущать читателей картиною адских мук, от которых дыбом поднялись бы волосы. Они были порождены тогдашнего грубого, свирепого века, когда человек вел еще кровавую жизнь одних воинских подвигов и закалился в ней душою, не чужая человечества" [3, с. 163].

М. Старицький як драматург добре розумів складність постановки цієї сцени. Тому у ремарках до сьомої яви шостої дії він вказує на її оформлення: чути дзвін католицького дзвону. З монастиря чути сумний хорал. Чується голос: "Ведуть! ведуть!" Жовніри шикуються лавами, юрба, серед неї і Тарас оточує катарню. Одчиняється тюремна брама, із якої виходять козаки, на чолі з Остапом... Тарас

хмуρο промовляє: "Остапе! Сину мій!" А Остап, піднявши руку під звуки сумного органу, проголошує: "Нам прочитали вирок, нас ведуть на страшну дратівлю, на смерть... Не зігнемось же ми перед катом, як не зігнулися перед ворогами, і гордо глянемо смерті у вічі!" Козаки вигукують: "Не зігнемось!" А Тарас промовляє: "Добре, синку, добре!" Звучить похоронний дзвін. А Остап продовжує свою промову, і драматург вкладає в його вуста гоголівський текст: "Дай же боже, щоб ніхто з панів-ляхів, що збіглись сюди, не почув козацького стону, щоб ніхто з нас не промовив і слова". Тарас одобрює ці слова сина, повторюючи фразу гоголівського тексту: "Добре, синку, добре!". Остап знову звертається до козаків: "А нуте, братці, з піснею до катарні!" Козаки рушають за Остапом з величною піснею. І в кінці дії, коли проходить катування, Остап проголошує: "Батьку, де ти? Чи бачиш, чи чуєш?" І Тарас відповідає: "Чую, синку, чую!" [4, с. 355–356].

За повістю Гоголя далі довідуємося, що після смерті Остапа відшукався слід Тараса. "Сто двадцять тисяч козацького війська, – пише Гоголь у XII завершувальній частині повісті, – показалося на границах України. Это уже не была какая-нибудь малая часть или отряд, выступивший на добычу ли на угон за татарами. Нет, поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, – поднялась отомстить за посмеянье прав своих, за позорное своих уничтожение, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидовства на христианской земле, за все, что копило и сугубило с давних времен суровую ненависть козаков" [3, с. 164].

Після такого вступу Гоголь розповідає про те, як молодий, але сильний духом гетьман Остряниця разом із радником Гунею та восьма полковниками та багаточисельними військовими чинами, які стояли на чолі полків, гуляли по своїй рідній землі знищували ворога. "Нечего описывать всех битв, – пише Гоголь, – где показали себя козаки, ни всего постепенного хода компании: все это внесено в летопись страницы. Известно, какова в русской земле война, поднятая за веру: нет силы сильнее веры. Непреоборимо и грозна она, как не рукотворная скала среди бурного, вечноизменчивого моря. Из самой середины морского дна возносит она к небесам непроломные свои стены, вся созданная из одного цельного, сплошного камня. Отовсюду видна она и глядит прямо в очи мимобегущим волнам. И горе кораблю, который нанесется на нее! И щепы летят бессильные его спасти, тонет и ложится в прах все, что ни есть на них, и жалким криком погибающих оглашается пораженный воздух" [3, с. 165].

Цей ліричний відступ у гоголівській розповіді вражає високою і художньо-естетичною піднятістю, осмисленням того великого подвигу козацтва, яке проявило воно у боротьбі за свободу і незалежність своєї батьківщини.

У п'єсі М. Старицького нема і полум'яної промови Тараса Бульби. Драматург зосередив увагу на оцінці козаками ситуації, яка склалася біля розваленої башти над Дністром. В розмові між собою козаки Тарасового та Товкачєвого куренів стверджують, що ні славний полковник Тарас Бульба, ні курінний отаман Товкач не змогли переконати гетьмана Остряницю. Другий козак у виході першому сьомої дії говорить: "Уже як старий Бульба насаджувався, аж плакав, щоб не няли віри Потоцькому, так ні! Цілу ніч сперечались, а таки, видно, передужала старшина" [4, с. 357].

Вся ця сцена, якої у повісті Гоголя немає, побудована на окремих фрагментах гоголівського тексту. Драматург вкладає в уста своїх героїв слова, які промовляв Тарас, або ж в описові подій стверджував Гоголь. Ця сцена побудована драматургом не лише, як діалог персонажів, які оцінюють події минулого, а й характеристика діянням Тараса Бульби, який справляв поминки по своєму сину Остапу.

Гоголь розповідав як гуляв Тарас по всій Польщі, справляючи поминки по Остапові, навіть після того, як Бульба, не підтримав гетьмана і старшин, які схилились до пропозицій Потоцького, самостійно продовжив боротьбу з поляками. М. Старицький подає різну оцінку пропозицій Потоцького старшиною і Бульбою у 1 яві сьомої дії. Як обробляє драматург гоголівський матеріал і зводить воедино дві точки зору на глобальні проблеми подальших взаємин з Польщею, свідчить порівняльна характеристика:

У Гоголя

"А Тарас гулял по всей Польше с своим полком, выжег восемнадцать местечек, близь сорока костелов и уже доходил до Кракова. Много избил он всякой шляхты, разграбил богатейшие и лучшие замки; распечатали и поразливали по земле козаки вековые меды и вина, сохранно сберегавшиеся в панских погребях; изрубили и пережгли дорогие сукна, одежды и утвари, находимые в кладовых. "Ничего не жалейте!" повторял только Тарас. Не

У М. Старицького

2-й козак... Ні, наш славний Тарас, даремно, що від туги і всякого лиха став білий, як лунь, а не такий: він навіть і на свій пай здобичі не брав, а лишив все на гурт... Йому одно в голові – зничтожить ворога упень, щоб і на розплід його не зосталось, бо, мовляв, що те чортяче насіння... корінням своїм путає нам волю і долю... і що жодного миру з лихою бути не може... бо і у ворога така ж думка запекла, щоб нас всіх витрощити у пень. Так тут уже – хто кого.

уважили козаки чернобрових панянок, белогрудых, светлоликих девиц; у самых алтарей не могли спастись они: зажигал их Тарас вместе с алтарями. Не одни белоснежные руки подымались из огнистого пламени к небесам, сопровождаемые жалкими криками, от которых подвинулась бы самая сырая земля, и степовая трава поникла бы от жалости долу. Но не внимали ничему жестокие козаки и, поднимая копьями с улиц младенцев их, кидали к ним же в пламя. "Это вам, вражьи ляхи, поминки по Остапе!" приговаривал только Тарас. И такие поминки по Остапе отправлял он в каждом селении, пока польское правительство не увидело, что поступки Тараса были побольше, чем обыкновенное разбойничество, и тому же самому Потоцкому поручено было с пятью полками поймать непременно Тараса" [3, с. 168].

Осаул. Так-так, наш батько на них страшенно лютий. З того часу, як покарали на смерть його останнього сина Остапа, старий мов збожеволів од муки: одна тільки думка опанувала їм помста! Одна тільки річ зривалась з його уст: "Справити поминки по Остапові". І батько справдив своє слово: всі свої хутори, всі маєтки, все добро до рубця спродав і на ту суму зібрав тисяч десять війська, тобто свій власний полк, та ще сопригласив до гурту отаманів Гуску, Чортопхала, Гонивітра, і почали гуляти та поминки по Остапові справляти. Багато і охочекомонних і простого люду приставати стало до батька, віддячити панам-ляхам за їхні катування, та знуцання над нашою вірою, за орендарів-жидів. Ну, батько й став руйнувати і вогнем палити панські двори і костьоли... Чотири місяця гуляв, нікого живого не пускав з пекла... ані жінки, а ні панянки, а ні дитини! Заб'ються, було, вони, нещасні, у костьоли, за престоли, лементують, плачуть, здіймають руки до неба, аж жаль бере за серце, а батько витяга їх звідтіля за коси і на гука: "Не жалійте псюк! Хай бачать матері, як то солодко, коли дітей на їх очах катують. Оце вам, ляхи, поминки по Остапові!" [4, с. 358].

М. Старицький у діалозі козака і Осавула не використовує майже жодного гоголівського абзацу чи речення, хоча все те, про що говорять дійові особи в повісті Гоголя є. Драматург розширює характеристику Тараса Бульби, сповіщає про деталі, яких немає у тексті повісті Гоголя, посилює тему помсти за смерть Остапа, яка переважає в діяннях Бульби. "Помста, помста і ще раз помста за страшні муки, які переніс Остап, є основною рисою характеристики, яку дає устами

персонажів драматург. Національно-визвольні ідеї тут відходять на другий план. М. Старицький уміло передає у діалогах персонажів дух гоголівської розповіді про те, як гуляв по всій Польщі зі своїм поляком Тарас. і розгульні дії Тараса автор п'єси намагається зрозуміти, а не засуджувати, бо після смерті Остапа у страшних муках Тарас міг би "вовком-сіроманцем завити". М. Старицький вводить в текст п'єси ще один діалог, якого нема у Гоголя, що засвідчує перехід від стихійної боротьби полку Тараса як поминки по Остапу, знову до національно-визвольної війни під керівництвом гетьмана.

Діалог, якого немає у Гоголя:

"2-й козак. Так-то, так. А вслід же за Тарасом піднявся і молодий гетьман наш Остряниця?

Осаул. Старий Гуня сприяв думці Бульби та й підбив Гетьмана. А за Гунею повстав весь народ, то і гетьман мусив..." [4, с. 358].

У другій сьомої дії М. Старицький також відтворює події, пов'язані з переговорами Потоцького з козаками і боротьбою Тараса з поляками. У повісті Гоголя про це сказано декількома загальними рядками. М. Старицький цю сцену деталізує, вводить дійових осіб. У цій сцені беруть участь Тарас, Товкач, генеральний писар і декілька полковників. Тарас Бульба, який був не згоден з рішенням старшинської ради йти на переговори з Потоцьким, дорікає присутнім. Генеральний писар доводить, що гетьман Польщі дав добрі умови: унію буде скасовано, простолюду надані значні пільги, права козацтва затверджені... Ось уклад підписаний, зафондований... чого ж ще нам бажати? Погуляли, силу козацю показали, добра надбали, ворогів настращали...

Ну, по доброму мирові час і додому... "Старшина доповнює генерального писаря: "не весь же вік точити людську кров?"

Ширше на цю проблему дивиться кошовий отаман Товкач, який не погоджується з генеральним секретарем, що "уклад добрий":

"Товкач. Добрий? Що козацтву обіцяє деякі права, а простолюду-полегкість, то вже добре? Т'але ж простолюд наш вільний був до ляхів, а козацьке лицарство мало певні лицарські права... Та й земля вся нам належала... А тепер прийшла чужа, ворожа сила, захопила наші землі, людей повернула у своє бидло... та й тиче нам у зуби якісь полегкості..." [4, с. 359].

Цього тексту нема у Гоголя. Він необхідний був М. Старицькому, щоб оновити у сучасних умовах той стан, у якому знаходився український народ в час російського поневолення. Тут уже виражалась авторська позиція близька до тих, що відповідала поглядам представників національного руху XIX ст.

Тарас закликає старшину одуматись, розірвати угоду: і кинутись на Потоцького, який їх обдурить, а уклад на шмаття порвуть. Генеральний секретар і старшини залишаються на своєму, закликаючи: "не робіть бешкету, а вчиніть волю військової ради. Сумиріться і пристаньте до згоди!" [3, с. 167], бо вже військо рушило і його стан зайняли хоругви Потоцького. І далі у відповідь Тараса М. Старицький використовує текст гоголівської повісті, який художньо обробляє драматург (підкреслені слова):

"Тарас. Га, значить кінець? І мови шкода! Ну, прощайте ж навіки! Як цим двом кінцям кривулі не зійтись ніколи (лама шаблю), так і нам, товариші-браття, не стрінутись... Розійшлися наші шляхи, і хай милосердний буде нам суддею! (Цього рядка у Гоголя нема – Г.С.). Запам'ятайте моє слово прощальне! (І далі у тексті повісті ідуть слова у дужках: "при сем слове голос его вырос, подымался выше, принял неведомую силу, и смутились все от пророческих слов). Згадаєте ви мене у свою смертельну годину! Думаєте, купити спокій і мир? Думаєте, панувати станете? Ой-ой! Запануєте ви іншим пануванням, здеруть з голови вашого гетьмана шкуру, наб'ють її гречаною половою і возитимуть по торгах і базарах. Та й вам панове старшина, не втримати своїх голів; загинете всі по темних льохах, в ланцюгах, між мурами або на дратівні, коли не поварять вже живцем у казанах, як баранів!" [4, с. 360].

Всі, хто слухав Тараса, оцінюють його по-різному. Одні сприймали промову як божевільного, інші, як пророкування. А Гоголь після цих слів зазначає: "Смутны стояли гетман и полковники, задумалися все и молчали долго, как будто теснимые каким-то тяжелым предвестием. Не даром провещал Тарас: так все и сбылось, как он провещал..."

Немного времени спустя, после вероломного поступка под Каневом, вздернута была голова гетмана на кол вместе со многими из первейших сановников" [3, с. 168].

Тарас залишається із своїми прихильниками і козаками Товкача, звертаючись до них словами тексту гоголівської повісті, які були сказані раніше, коли полковник Бульба умовляв гетьмана і старшин не вірити Потоцькому (текст поданий у точному перекладі). Порівняємо його:

У Гоголя

"А вы, хлопцы!" продолжал он, оборотившись к своим: "кто из вас хочет умирать своею смертью, – не

У М. Старицького

А ви, хлопці! Хто з вас хоче вмирати не на запічках на лежанках бабських, не п'яним по під тином, край

по запечьям и бабьим лежанкам, не пьяными под забором у шинка, подобно всякой падали, а честной, козацкой смертью, всем на одной постеле, как жених с невестой? Или, может-быть, хотите воротиться домой, да оборотиться в недоверков, да возить на своих спинах польских ксензов?" [3, с. 167].

корчми, як падло, а чесною лицарською смертю, всім на одній постелі, як молодий з молодою? Чи може, ви бажаєте вернутися додому та поширитись в недовірків і возити на свої спинах польських ксьондзів?" [4, с. 361].

"За тобою, пане полковнику, за тобою!" – відповідають козаки словами із повісті Гоголя. І Тарас дає розпорядження козакам. Але вони оснований уже на словах М. Старицького, яких немає у тексті повісті.

Тарас залишається один з вартовим. Після довгої паузи він промовляє досить великий монолог, у якому жаліється на тяжку втому, бо не радують його ні справа, ні перемоги, ні кроваві банкети.

"Один, один на світі, як дуб серед степу, розчахнутий громом, опалений блискавицею", як сирота.

Тарас підводить підсумки своєму життю: "Ой, насміялось ти наді мною, щербата доле! Дала двох синів, двох орлів, яких по лицарському завзяттю не бачило Запоріжжя, – і що ж? Один з-за ляхівки-баби зрадив вірі, Україні – і погинув без пуття, без честі, як пес, а другий – мої гордощі, моя слава... Ох, Остапе, Остапе! (тихо заплакав). Пора... чую серцем, що вже недовго... коли в козацьких очах замість пекельного вогню, проступа сльоза, - значить, кінець!" [4, с. 362].

Цей монолог Тараса, написаний М. Старицьким, сприймається природно, і він на місці. Це своєрідне передчуття героя кінця свого досить довгого, щасливого та важкого і трагічного життя.

Події, що відбуваються далі, різняться описові Гоголя, де він говорить, як Тарас гуляв по Польщі і опинився на березі Дніпра переслідуваний військом Потоцького. "Шість дней уходили козаки проселочными дорогами от всех преследований; едва выносили кони необыкновенное бегство и спасали козаков. Но Потоцкий на сей раз был достоин возложенного поручения; неумоимо преследовал он их и настиг на берегу Днестра, где Бульба занял для роздыха оставленную развалившуюся крепость" [3, с. 168–169].

М. Старицький далі досить динамічно, чітко і стисло подає цей момент, звертаючись до прийому домислення. Після проголошеного внутрішнього монологу до Тараса звертається вартовий, який сповіщає полковника про наближення групи кінних поляків з білою хусткою, що здивувало Бульбу. Виявляється, що стрілою поляки

направили Тарасу Бульбі ультиматум Потоцького, наповнений грубими вульгарними словами про полегшення козакам смертної кари, якщо вони здадуться у полон, і не розраховувати на обіцяний мир: "Я тим миром доїду ще і вашого бидлячого гетьмана!" Цим листом Потоцький підтвердив пересторогу Тараса. Бульба дає розпорядження: "На коней, хлопці! Держіть до Дністра! Не вважай на провалля, лях не перескочить!" Сам же Бульба замешкався, бо впала люлька, яку він не хотів залишати ляхам, і був схоплений поляками. Тарас, прив'язаний до сухого дерева, шляхтичі розвели вогнище, під яким менше всього думав про кінець свого життя. Він намагався скерувати дії своїх козаків, які тікали від погоні ворогів. і М. Старицький використовує репліки, які виголошує Тарас Бульба у повісті, обробляючи їх художньо:

У Гоголя

"К берегу! к берегу, хлопцы! Спускайтесь подгорной дорожкой, что налево. У берега стоят челны, все забирайте, чтобы не было погони!" "Прощайте, товарищи!.. Вспомните меня и будущей же весной прибывайте сюда вновь, да хорошенько погуляйте! Что взяли, чертовы ляхи? Думаете, есть что-нибудь на свете, чего бы побоялся козак? Пойдите же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувят дальние и близкие народы: подымается из русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!.." [3, с. 171].

У М. Старицького

"Гей, хлопці! Ліворуч! Лі-во-руч! під кручею бачу човни.... не чують! Боже не чують!... Гей, ліворуч! Почули: так-так! Тепер безпечно! Прощавайте, друзі! Згадуйте і мене та там тої весни прибувайте сюди погуляти! А що, взяли, ляхи? Думаєте, що є що на світі, чого б злякався козак? Ех, необачні, зламали ви згоду з орлами і лишилися без своїх оборонців, а налетять на вас шуляки, то і заключуть вашу буйну сваволю і славу!" [4, с. 364].

М. Старицький, притримуючись передових прогресивно-демократичних поглядів, не міг повторювати слова Гоголя про російську віру та про російського царя, у якого повірив автор "Ревізора".

Гоголь завершує свою розповідь про Тараса Бульбу словами: "А уже огонь подымался над костром, захватывал его ноги и разостлался пламенем по реву ... Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!.. Козаки живо плыли на узких двухрульных челнах, дружно гребли веслами, осторожно минули отмели, всполошивая подымавшихся птиц, и говорили про своего атамана" [3, с. 171].

Порівняльний аналіз гоголівського тексту і п'єс М. Старицького та К. Ванченка-Писанецького дав можливість з'ясувати спільність і відмінність їх текстів, трактування основних образів Тараса, Остапа, Андрія.

У драматургів ширше був розкритий образ матері, яка з другого-рядного перетворюється в один із основних. Як не важко було передавати геніальний гоголівський текст засобами сценічного дійства, все ж драматурги кожен по-своєму знаходили ті художні прийоми, які сприяли збереженню художньо-образної специфіки повісті і її основної сюжетної лінії. Відходи від гоголівського тексту пояснюються тим, що у драматичному творі необхідно було більш сконцентрованим подати основний розвиток подій, чіткіше і логічніше об'єднати окремі епізоди, щоб не перевантажувати дійство п'єси і подати вершинні моменти, які відіграють важливу роль у розвитку ідейного змісту твору.

У порівнянні з гоголівським текстом у п'єсах чіткіше звучать українські соціально-національні аспекти, зняті прославлення "русской земли" і "русского царя", що не відповідало ні історичному часові, який осмислюється у творах, ні тим національно-патріотичним настроям самих драматургів і тим цільовим настановам, керуючись якими вони вводили свої п'єси не лише в мистецьке, а і суспільно-політичне життя 70–90-х рр. XIX та поч. XX ст.

Важливу роль у розкритті ідейного змісту п'єс відіграє не лише автор, а й постановник і актор, які своїми сценічними засобами відтворювали події драми і підносили глядацькій аудиторії образи. Їх майстерність сприяла поглибленню сприйняття персонажів і визначенню їх ролі у національно-визвольній боротьбі українського народу проти ворогів. Часто створені на сцені образи переходили із часткового їх трактування у символ народної мудрості, звитяжності, духові. Цьому допомагали включені в сценічне дійство музика, пісні, народно-побутові сцени. Введений М. Старицьким образ Кобзаря посилює національний характер всього дійства.

Література

1. Русский филологический вестник. – 1911. – Варшава. – TLXV. – С. 331–338.
2. Виноградов И. А. Повесть Н. В. Гоголя "Тарас Бульба" (из истории сценических интерпретаций / И. А. Виноградов // Н. В. Гоголь и театр. Третьи Гоголевские чтения : сб. докладов / под ред. В. П. Викуловой. – М. : КДУ, 2004. – С. 260–271.
3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1937. – Т. 2. В дальнейшем ссылки даются по этому изданию с указанием страницы в тексте.

4. Старицький М. Твори : у 8 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1964. – С. 308. В подальшому посилання подаються по цьому виданню з вказівкою сторінки.
Т. 4. – 1964. – С. 308.
5. Ванченко-Писанецький К. Тарас Бульба під Дубно: Драма в 4-х діях / К. Ванченко-Писанецький. – Нью-Йорк, 1919. В подальшому посилання подаються по цьому виданню з вказівкою сторінки.
6. Ванченко-Писанецький К. Іп. Спогади українського лицедія / К. Іп. Ванченко-Писанецький. – К., 1928.
7. Кино. Энциклопедический словарь / гл. ред. С. И. Юркевич. – М. : Сов. Энциклопедия, 1987.
8. Історія українського радянського кіно : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1986–1988.
Т. 1. – 246 с.; т. 2 – 215 с.
9. Микола Гоголь. Інтерпретації : зб. ст. / упоряд. Л. Брюховецька. – К. : Задруга, 2009. – 196 с. ; Брюховецька Л. Кінематографічність творів Гоголя і способи їх інтерпретації в кіно. – С. 71–80 ; Юрченко В. Гоголіана кіностудії ім. О. Довженка. – С. 83–88 ; Марченко С. Гоголь в історик о-пізнавальному кіно. – С. 93–130 ; Бут О. "Загублений рай" українця Миколи Гоголя. – С. 183–187 ; Тримбач С. Гоголь українське кіно. – С. 189–193.
10. Госейко Любомир. Історія українського кіно / Любомир Госейко. – К. : Кн. Вид. КИНО-КОЛО, 2005.
11. Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка. Анотований каталог фільмів 1928–1998 / упоряд. Р. Прокопович. – К. : Антіс Компані ЛТД, 1998.
12. Гоголю – 200! Актеры, игравшие в постановках по произведениям классика... // Сегодня. – 2009. – 1 апреля.
13. Миславский В. Кино в Украине. 1896–1921. Факты. Фильмы. Имена / В. Миславский. – Харьков : Торсинг, 2005.
14. Цит. за кн. Берков В. Гоголь о музыке / В. Берков. – М. : Музгиз, 1952. – 32 с.
15. Ашкаренко Г. А. Спомин / Г. А. Ашкаренко. – К., 1908.
16. Самойленко Г. В. Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" для української сцени / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. Вип. 82. Серія "Філологічні науки". – № 6. – Ніжин, 2016. – С. 55–64 ; Самойленко Г. В. Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" в контексті українського національного руху другої пол. ХІХ ст.: лібрето опери П. Сокальського "Осада Дубно" / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. Вип. 86. Серія "Філологічні науки". – № 8. – Ніжин, 2017. – С. 13–62; Самойленко Г. В. Українська кінематографічна гоголіана / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Вип. 87. – Серія "Історичні науки". – № 7. – Ніжин, 2017. – С. 233–240.